

Tijd-Schrift

HEEMKUNDE EN LOKAAL-ERFGOEDPRAKTIJK
IN VLAANDEREN

Oud geld, nieuw verhaal

viermaandelijks tijdschrift » jaargang 3, nr. 1 | april 2013

Heemkunde Vlaanderen vzw

Huis De Zalm

Zoutwerf 5 » BE-2800 Mechelen

T +32 15 20 51 74 » F +32 15 20 54 23

info@heemkunde-vlaanderen.be » www.heemkunde-vlaanderen.be

Facebook: <http://www.facebook.com/heemkundevlaanderen>

Twitter: @HeemkundeVL

Tijd-Schrift

COLOFON

Tijd-Schrift | Heemkunde en lokaal-
erfgoedpraktijk in Vlaanderen
Jaargang 3, nr. 1 | 2013
www.tijd-schrift.be
info@tijd-schrift.be
T +32 15 20 51 74

HOOFDREDACTIE

Jan De Meester

REDACTIERAAD

Roel Daenen, Paul Degraeve, Heidi
Deneweth, Fons Dierickx, Ferdi
Geerts, Bram Vannieuwenhuyze,
Machteld Venken, Christophe
Verbruggen, Tjil Vereenoghe,
Tom Verschaffel, Nico Wouters,
Nele Provoost.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Fons Dierickx, p.a. Zoutwerf 5,
2800 Mechelen.

LAY-OUT & DRUK

Drukkerij Leën, Hasselt.

ABONNEMENTEN

Tijd-Schrift verschijnt driemaal per
jaar. Een jaarabonnement kost € 25.
Voor buitenlandse abonnementen
wordt dit bedrag verhoogd met de
verzendingskosten. Losse nummers
kosten € 10 (+ verzendingskosten).
Rekeningnummer Heemkunde
Vlaanderen: IBAN: BE79 0682 2185
9033. BIC: GKCCBEBB.

© Heemkunde Vlaanderen vzw

Afbeelding cover: ?????

ISSN 2034-6263

INHOUD

Oud geld op prijs gesteld HEIDI DENEWETH	4
Geld in nood ... Gemeentelijk noodgeld tijdens de Eerste Wereldoorlog PAUL DEGRAEVE	6
Het Penningkabinet van de Koninklijke Bibliotheek van België Vertrekpunt voor numismatisch, financieel of economisch onderzoek HANNES LOWAGIE, FRAN STROOBANTS, CELINE BEN AMAR EN CHRISTIAN LAUWERS	28
Uitmundend geld Tweeduizend jaar muntgeschiedenis in Vlaanderen, geïllustreerd door opgegraven schatvondsten. LUK BEECKMANS	40
Eenen geringen penning? Het spaargedrag van plattelandsdienstboden in Vlaanderen tijdens de achttiende eeuw THIJS LAMBRECHT	58
Geld, koopkracht en levensstandaard WOUTER RYCKBOSCH	76

In april 2013 verschijnt het themanummer 'Geld'. Volgende nummers behan-
delen o.m. de thema's 'Eerste Wereldoorlog', en 'Grenzen'. Zelf een artikel schrijven
voor Tijd-Schrift? Bezorg uw suggestie met korte abstract zo snel mogelijk via
redactie@tijd-schrift.be.

Oud geld, nieuw verhaal

Het voorliggende nummer van Tijd-Schrift is integraal gewijd aan "geld" in de ruimste betekenis van het woord en we hopen dat het zowel muntverzamelaars als heemkundigen zal aanspreken. Velen onder ons zijn immers bezig met het verzamelen en bestuderen van munten en penningen of worden tijdens ons onderzoek geconfronteerd met verschillende munteenheden en prijsaanduidingen waarvan we ons afvragen wat het nu allemaal betekende en hoe groot die bedragen voor de tijdgenoten waren.

Wat "geld" betreft, vindt de lokaal-erfgoedpraktijk vooral aansluiting bij de numismatiek of de muntkunde: het verzamelen, wetenschappelijk bestuderen en bewaren van munten en bankbiljetten, en bij uitbreiding ook van penningen, die qua uiterlijke vorm goed op geld gelijken, maar veeleer een herdenkingsfunctie dan een betaalfunctie hebben. Daarnaast houdt de numismatiek zich bezig met alle aan muntslag gerelateerde voorwerpen en thema's: muntgewichtjes, muntstempels, drukpersen en druktechnieken, monetaire regelgeving, valsmunterij, noodgeld, enzovoort. Het verzamelen van munten kan starten met een collectie die alle Europese versies van de verschillende euromunten bevat en zich vervolgens uitbreiden tot de nationale munten die aan de euro zijn voorafgegaan. Sommigen bouwen dan weer een collectie oude muntstukken uit omwille van de beleggingswaarde en/of de historisch-wetenschappelijke waarde.

Naast verzamelobjecten zijn munten natuurlijk ook uitstekende bronnen die heel wat te vertellen hebben. Zowel muntcollecties als de vele "muntvondsten" en "muntchatten" die toevallige vindsters, schattenjagers of archeologen aantreffen, bieden immers boeiende informatie over ruim tweeduizend jaar muntgeschiedenis in onze gewesten. Ze documenteren interregionale en internationale handelscontacten, militaire bezettingen en politieke overheersingen, maar tonen net zo goed de lokale en regionale eigenheid in het gebruik van geld en de menselijke creativiteit wanneer onvoldoende geld beschikbaar was.

De eerste drie artikelen belichten het geld vanuit deze invalshoek. Paul Degraeve, de penningmeester van Heemkunde Vlaanderen, bijt de spits af met een rijk geïllustreerd artikel over het gemeentelijk noodgeld dat tijdens de Eerste Wereldoorlog werd uitgegeven om de economie en het dagelijks leven draaiende te houden in een periode waarin onvoldoende geld circuleerde. Behalve een boeiend tijdsbeeld, biedt hij de geïnteresseerden de nodige tips om zelf gemeentelijk noodgeld op te zoeken of te identificeren. Hannes Lowagie, Fran Stroobants, Celine Ben Amar en Christian Lauwers stellen vervolgens de muntcollecties, de bibliotheek, de databanken en de dagelijkse werking van het Penningkabinet van de Koninklijke Bibliotheek van België voor: de plaats bij uitstek om een numismatisch of financieel onderzoek te starten. Zeer handig in dit overzicht zijn de contactgegevens van alle specialisten verbonden aan het Penningkabinet. Luk Beeckmans benadert geld dan weer vanuit een archeologisch standpunt. Wie is eigenaar van een gevonden muntschat en mag je zelf op schattenjacht gaan? Aan de hand van goed gekozen en mooi geïllustreerde muntchatten licht hij tweeduizend jaar muntgeschiedenis en schatvorming toe.

Geld was natuurlijk veel meer dan muntstukken of bankbiljetten alleen. Heemkundigen worden tijdens hun onderzoek constant geconfronteerd met lonen en prijzen, maar de dingen zijn niet steeds wat ze op het eerste zicht lijken. In zijn artikel toont Thijs Lambrecht aan hoe en waarom het loon dat een dienstbode op het einde van zijn of haar contract ontving, slechts een deel was van wat hij of zij effectief had verdiend. De werkgever bood immers ook kost

en inwoon, betaalde de dienstbode of zijn ouders een deel in natura en keerde soms voorschotten uit. De contante betaling aan het einde van de diensttijd was niets meer dan het bedrag dat dan nog restte. Lambrecht schetst niet alleen een beeld van de spaarmogelijkheden van dienstboden, maar laat ook zien hoe een kredietmaatschappij ten gevolge van een gebrekkige monetisatie enerzijds afhankelijkheidsrelaties creëerde en anderzijds ook sociale netwerken op basis van wederzijds vertrouwen liet ontstaan.

Geld was natuurlijk veel meer dan muntstukken of bankbiljetten alleen.

Een vraag waar vele heemkundigen mee worstelen is wat de prijzen en de lonen in de bronnen nu werkelijk betekenden. Wat was duur en wat was goedkoop? In het afsluitende artikel legt Wouter Ryckbosch op een zeer bevattelijke manier uit hoe koopkracht in het verleden kan berekend worden, hoe de levensstandaard sinds de middeleeuwen geëvolueerd is en welke implicaties dit had op de lichaamsbouw van mensen of op hun consumptiepatronen.

Voor een goed begrip van deze teksten en om overlappingsen tot een minimum te beperken, lichten we hier enkele termen toe. In tegenstelling tot de hedendaagse munten droegen de meeste pre-industriële munten geen vermelding van hun *nominale waarde* (het bedrag dat ze officieel vertegenwoordigden). Vorsten of overheden bepaalden de waarde van een munt per ordonnantie. Het voordeel daarvan was dat ze de waarde aan veranderende economische omstandigheden konden aanpassen zonder de munten meteen te moeten omsmelten. Vanaf de middeleeuwen werd de waarde van een munt uitgedrukt in het aantal denieren dat ze vertegenwoordigde en dat kon sterk variëren. Tijdgenoten moeten rekenkundig goed onderlegd geweest zijn om met die veelheid aan munten en denominaties te kunnen omgaan. De basis van het rekensysteem waren de zogenaamde *rekenmunten* waarvan de pond groten Vlaams en de gulden het best bekend zijn. Een pond bestond uit 20 schellingen en elke schelling bestond uit 12 denieren of penningen. Eén pond stond dus gelijk aan 240 denieren. De gulden bestond dan weer uit 20 stuivers waarbij elke stuiver 2 denieren waard was. Dergelijke rekenmunten werden gebruikt om er de waarde van goederen en diensten mee uit te drukken: een salaris, de koopsom van een huis, het bedrag voor een internationale handelstransactie. In de dagelijkse praktijk echter circuleerden er tal van *betaalmunten* zoals zilveren daalders, ducats of patagons, gouden soeverijnen en dubbele dukaten. Bij ordonnantie werd de waarde van deze betaalmunten uitgedrukt in een equivalent van de officiële rekenmunt, bv. de patagon werd in 1618 bepaald op 48 stuivers of 96 denieren. Naast hun nominale waarde hadden munten ook een *intrinsieke waarde* die bepaald werd door het gehalte aan edelmetaal. Zilveren en gouden munten waren zeer gegeerd omdat de intrinsieke waarde mee evolueerde met de zilver- en goudprijzen en ook later op gewicht konden verkocht worden voor hun *edelmetaalwaarde*. Kleingeld bestond doorgaans uit kopergeld (korten, mijten, oorden, enzovoort) of uit biljoen. De term *biljoen* kan enerzijds duiden op een legering van edelmetaal en koper waarbij het edelmetaalgehalte erg laag was en anderzijds op slecht of minderwaardig geld. De databases van het penningkabinet en verschillende werken vermeld in de voetnoten en bibliografieën van de bijdragen in dit nummer, kunnen u helpen bij de identificatie van munten en de omrekening van geldwaarden.

Al van voor de Romeinse periode circuleerde er geld in onze gewesten. De waarde van goederen en diensten werd niet alleen uitgedrukt in geld, maar die goederen en diensten werden er ook effectief mee betaald. Dat fenomeen noemt men "monetarisatie". Een merkwaardige contradictie was dat hoewel ongeveer alles in geld kon uitgedrukt worden, er een gebrekkige "monetisatie" was. Dat betekent dat er onvoldoende cash geld in omloop was om er de dagelijkse verrichtingen mee te doen. Door die gebrekkige monetisatie werd zeer veel op krediet gekocht. Een barbier bijvoorbeeld kon wekelijks de bakker scheren en noteerde zorgvuldig het aantal scheerbeurten op de kerfstok of in zijn dagboek. De bakker leverde de barbier drie keer in de week brood en hield dit ook zorgvuldig bij. Na verloop van tijd werden beide uitstaande schulden naast elkaar gelegd en de een betaalde de ander het verschil uit. Klinkende munt was dus niet altijd nodig.

We wensen u veel leesplezier en inspiratie.

Heidi Deneweth
Namens de redactie.

Zitting van 8 December 1914.

Geenwoordig 16-16. Lammyn, Burg-
meester-voorzitter, Dedemvoender en
Voorwaer, Schepenen, Duyse, Vande-
putte, Debraubandere, Vandevoegstou-
te, Vynckier, Vandekerckhove, Beys-
schout en Descheemacker, leden en
Beesterman. Secretaris.

31 Openbare zitting.

Voorwys: Uitgifte van gemeentelijke kasbons
De Gemeenteraad,

Overwegende dat de Gemeente
uit oorzaak van den huidige oorlog
allerlei nieuwe en onvoorziene uitgaven
te doen heeft (openbare onderstand,
onderhoud der vluchtelingen, inkwar-
tering der duitche troepen, enz.) en dat
zij zich van een anderen kant geen
inkomsten genoeg verschaffen kan om
al die uitgaven te dekken;

Besluit:

De Gemeente zal een uitgifte doen in
gemeentelijke kasbons tot een bedrag van
10,000 frank, in bons van de fr., 10 fr.,
5 fr., 1 fr. en of 50, betaalbaar na den
oorlog;

Deze kasbons moeten als gangbare
munt door de bevolking van Lendeledede
aanvaard worden;

De makers ervan zullen streng gestraft worden.

Vanrent den Gemeenteraad:

Op bevel:
De Secretaris.

De Burgmeester-voorzitter,

Beesterman

Lammyn

Geld in nood ...

Gemeentelijk noodgeld tijdens de Eerste Wereldoorlog¹

Paul Degraeve

Op 8 december 1914 nam de gemeenteraad van de West-Vlaamse gemeente Lendeledede een op het eerste gezicht merkwaardige beslissing. “Overwegende dat de gemeente” zo is te lezen in het verslag van de zitting “uit oorzaak van den huidigen oorlog allerlei zware en onvoorziene uitgaven te doen heeft [...] en dat zij zich van den andere kant geen inkomsten genoeg verschaffen kan [...] zal zij een uitgifte doen in gemeentelijke kasbons [...]. Deze kasbons moeten als gangbare munt door de bevolking van Lendeledede aanvaard worden.”²

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

Kleurde de gemeente Lendeledede hier niet buiten de lijntjes van haar gemeentelijke bevoegdheid? Feit is dat zij zeker niet alleen stond met dergelijke beslissing. In circa 25 procent van de Belgische gemeenten werd tijdens de oorlogsjaren 1914-1918 overgegaan tot het produceren van eigen geldbons.³ Lokale onderzoekers hoeven van deze “bevoegdheidsovertreding” dus niet vreemd op te kijken wanneer zij bij hun studie naar de lokale of regionale leefomstandigheden tijdens de Grote Oorlog geconfronteerd worden met dit zogenaamde “noodgeld”.

Het massaal opduiken van lokale geldbiljetten mag op zijn minst een opmerkelijk fenomeen genoemd worden. Hoewel het emissierecht van bankbiljetten volgens de Belgische wetgeving uitsluitend voorbehouden was aan de daartoe gemachtigde nationale overheidsorganen werd door een aantal gemeenten toch besloten om het tekort aan wisselgeld en/of de uitzonderlijke stijging van hun financiële verplichtingen via het uitgeven van lokaal noodgeld op te lossen. Nergens werd gewag gemaakt dat deze daad bij de gemeentelijke overheden enig gevoel van onwettigheid had opgeroepen. Evenmin werden zij hieromtrent door hun hogere overheden ter verantwoording geroepen.

- 1 Een woord van dank aan Marianne Danneel (conservator) en Maarten Bassens (museum-medewerker) van het museum van de NBB voor de ondersteuning die ik van hen mocht ondervinden bij het maken van dit artikel. Ook vanwege de afdeling Facility Management van Belfius (Catharina Vandenberg) mocht ik op eenzelfde hulpvaardigheid rekenen.
- 2 M. Nuyttens, ‘Het noodgeld 1914-1918 van de gemeente Lendeledede’, *Lethae*, nr 5 (1983) 2.
- 3 In het laatste gedeelte van dit artikel verwijzen wij naar enkele catalogi en databases waarin kan opgezocht worden welke gemeenten hun eigen noodgeld binnen het lokale betalingsverkeer geïntroduceerd hebben.

Ook de rechtbanken hebben bij het behandelen van juridische geschillen in verband met dit lokale geld nooit het gemeentelijk recht tot monetaire nood-emissies betwist. Hoewel de gemeentebesturen aan het lokale geldpapier een verplichte betaalkracht verbonden, vermeden zij om aan het door hen uitgegeven betaalmiddel de officiële benaming "geld" toe te kennen. De betreffende biljetten kregen de meest uiteenlopende namen toebedacht. Koersel gaf het noodgeld de naam van "Gemeentekasbon", in Betekom noemde men het een "Oorlogsbon", Lebbeke sprak algemeen over een "Kasbon", in Herent werd het een "Gemeentebon", en Kessel-Lo gaf de voorkeur aan de Franse naam "Bon Communal".⁴

Deze bijdrage wil alvast de belangrijkste zaken rond het gemeentelijk noodgeld op een rijtje zetten om zo een eerste aanknopingspunt te zijn voor de lokale onderzoeker die zich op dit terrein begeeft. In het artikel wordt geschetst hoe de algemene Belgische monetaire situatie ten tijde van de acute oorlogsdreiging en het uitbreken der vijandelijkheden de aanleiding gaf tot de uitgifte van lokale geldbiljetten. De vraag wordt gesteld of er wel een wettelijke basis was om lokaal geld te produceren en hoe de namaak van deze biljetten werd bestraft. Daarna wordt nagegaan welke verspreiding dit fenomeen gekend heeft, zowel geografisch als qua tijdsverloop. Een volgend deel behandelt de specifieke uitgavenposten waarvoor dit speciale geld gecreëerd werd. Verder zoeken wij een antwoord op de vraag hoe de lokale overheden erin slaagden om de betaalkracht van deze biljetten bij hun burgers afdwingbaar te maken en hoever deze betaalkracht reikte. Tot slot komen de uiterlijke kenmerken van dit vaak artisanale geldpapier aan bod. In het laatste gedeelte van het artikel verwijzen wij naar enkele catalogi en databases waarin kan opgezocht worden welke gemeenten hun eigen noodgeld binnen het lokale betalingsverkeer geïntroduceerd hebben en geven wij een werkmethode die de erfgoedonderzoeker bij de studie van een specifieke casus mogelijk van nut kan zijn.

4 www.willebroek.info > Archief > Varia > Lokaal geld & andere waarden.

DE BELGISCHE MONETAIRE SITUATIE BIJ HET UITBREKEN VAN W.O. I

Het vertrouwen is zoek

Op 28 juni 1914 werd de Oostenrijks-Hongaarse kroonprins Frans Ferdinand samen met zijn echtgenote te Sarajevo vermoord. Deze moord veroorzaakte meteen grote onrust op de Europese financiële markten. Ook bij de Belgische bevolking ontstond de vrees voor bankcrashes met gevolg dat spaarders massaal hun tegoeden bij de banken ophaalden. De onzekere situatie maakte ook dat het publiek meer en meer zijn vertrouwen in de bankbiljetten verloor. Het publiek trok in grote drommen naar de Nationale Bank van België (verder NBB) om het papiergeld tegen metaalgeld in te wisselen.

De onzekere situatie maakte ook dat het publiek meer en meer zijn vertrouwen in de bankbiljetten verloor.

De NBB paste aanvankelijk trouw het wettelijk voorziene convertibiliteitsprincipe toe en wisselde zoveel mogelijk biljetten om in zilveren munten.⁵ De vraag

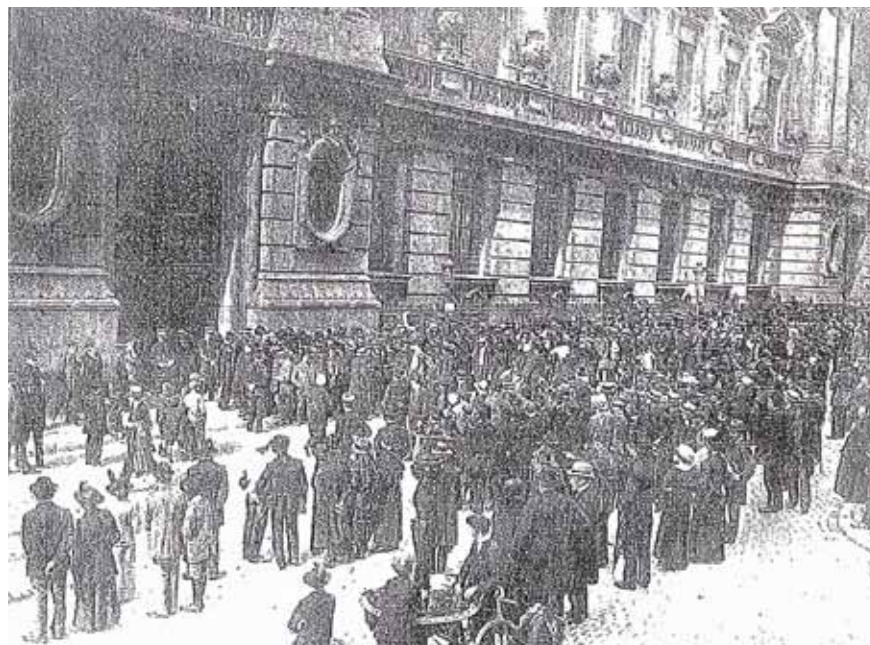
5 Tot 1914 was ons monetair systeem gebaseerd op het stelsel van de goudstandaard. Dit hield onder meer in dat alle Belgische bankbiljetten te allen tijde voor hun tegenwaarde in goud of zilver konden ingewisseld worden. Dit naar analogie van de munten voor wie de waarde in principe een gevolg was van het metaal dat zij bevatten. Wanneer de munten gedeeltelijk vervangen werden door papieren geld moest een gelijkaardige band met het edelmetaal gecreëerd worden.

naar metaalgeld bleef echter aanhouden waardoor de voorraad aan zilvermunten dreigde te worden uitgeput. Er restte de Belgische overheid geen andere uitweg dan de NBB te ontheffen van haar plicht om de biljetten tegen muntstukken in te wisselen.⁶ Het papieren geld verloor dus zijn rechtstreekse binding met het edelmetaal dat het geacht werd te vertegenwoordigen. Het hoeft geen betoog dat bovenvernoemde maatregel er niet toe bijdroeg om het vertrouwen in het papiergeld te herstellen.⁷

De evolutie van de voorraden van zilver- en pasmunten toont aan hoe massaal papiergeld tegen metaalgeld werd ingewisseld.

23/06/14	76.644.000	frank
11/07/14	67.730.000	frank
01/08/14	27.783.000	frank
24/11/14	11.451.000	frank

Vanaf september 1914 werden voor het eerst biljetten aangemaakt met de beeltenis van een Belgische koning (Leopold I). Voorheen werden de vorsten enkel op postzegels afgebeeld. Via het bespelen van de patriotistische snaar werd alsnog gepoogd om het groeiende wantrouwen ten aanzien van de bankbiljetten in te dijken. "Het delicaat patriottisch gebaar dat men met de beeltenis van koning Leopold I tot uiting bracht draagt de stille goedkeuring van het publiek" schreven Gille, Ooms en Delandsheere.⁸ Hoe dan ook, de vaderlandsliefde kon niet optornen tegen het publieke wantrouwen ten aanzien van dit nieuwe papieren geld.

Run op de Nationale bank. © Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

Hugh Gibson, eerste secretaris bij de Amerikaanse ambassade te Brussel, hield tijdens de tweede helft van het jaar 1914 een dagboek bij. Op zondag 2 augustus 1914 schreef hij: "Nergens is nog geld te krijgen. Muntstukken worden verborgen en de winkeliers aanvaarden geen bankbiljetten meer uit angst dat de banken ze ook niet meer willen. Iedereen vreest een crash. De banken krijgen politiebescherming, ze worden bestormd om geld op te vragen in klinkende muntstukken. Reizigers kunnen hun express traveller cheques en buitenlandse biljetten niet meer omwisselen, zelfs onze dollars worden gewantrouwd".⁹

6 Koninklijke Besluiten van 2 en 4 augustus 1914; L. De Clercq, 'Betalingmiddelen in België tijdens de eerste wereldoorlog', in: B. Rochet en A. Tixhon (red), *La petite Belgique dans la Grande Guerre. Une icône des images. Actes du colloque de Namur 24-27 novembre 2010* (Namen 2012) 203-205.

7 H.G. Ugo Papi, 'De inwisselbaarheid der munten en de voorwaarden van haar verwezenlijking', *Nationale Bank van België - Tijdschrift voor Documentatie en Voorlichting*, 30:4 (1955) 225.

8 L. Gille, A. Ooms en P. Delandsheere, *Cinquante mois d'occupation allemande* (Brussel 1919) 44.

9 H. Gibson, *A Journal from our Legation in Belgium* (New York 1917) 7.

Schaarste aan pasmunt en wisselgeld

Nadat de bevolking haar papieren geld massaal tegen munten had ingewisseld, werd dit vervolgens opgepot (in de hoop dat de metaalwaarde de nominale muntwaarde zou gaan overstijgen) waardoor een acuut tekort aan pasmunt en wisselgeld ontstond. Men kan de NBB nochtans moeilijk een gebrek aan voorzorgsmaatregelen verwijten. Reeds in 1912 had zij, met het oog op het wegwerken van mogelijke tekorten aan wisselgeld, biljetten met de waarde van vijf frank voorbereid. Enkel de handtekeningen en de uitgavedatum ontbraken zodat, indien nodig, zeer snel tot emissie kon overgegaan worden. Op 4 augustus 1914 werd gestart met het in omloop brengen van deze biljetten. Brussel werd echter meer en meer bedreigd door de oprukkende Duitse troepen waardoor in de periode van 13 tot 19 augustus 1914 de clichés en alle voorgedrukte biljetten naar Antwerpen verhuisd werden. De Brusselse geldpersen werden stil gelegd. Via een Antwerpse drukker is er nog een beperkte oplage van deze vijffrankbiljetten geproduceerd. Enige tijd later zouden de clichés samen met de reeds voorgedrukte biljetten en het blanco geldpapier naar Londen geëvacueerd worden. Door deze actie werd de schaarste nog vergroot. De Duitse bezetter was hierover zo verbolgen dat hij in december 1914 het emissierecht aan de Nationale Bank ontnam en het overdroeg aan de Société Générale de Belgique.

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

Ondanks de Duitse bezetting heeft de Raad van Bestuur van de NBB een laatste poging ondernomen om het tekort aan wisselgeld te verhelpen. Zij beslisten tot het aanmaken van een nieuwe reeks papiergeld waarbij ook coupures van één en twee frank.¹⁰ Deze konden reeds tijdens de eerste dagen van september 1914 in omloop gebracht worden. De productie was duidelijk een haastklus. De biljetten hebben geen watermerk, het gebruikte papier is van inferieure kwaliteit en de afbeeldingen ontbreken of zijn rudimentair weergegeven. Wegens de versterking van de gebruikelijke communicatie- en distributiekanaalen van de Nationale Bank kenden deze biljetten een beperkte verspreiding waardoor het effect op het betalingsverkeer miniem was.

10 Rekeningcourantbiljetten. De aanmaak van deze reeks nieuwe biljetten (met coupures van 1, 2, 20, 100 en 1000 frank) kwam er op vraag van de Brusselse banken die nog steeds geconfronteerd werden met een aanhoudende geldafhaling. De emissie zou gedekt worden door fondsen die door particulieren bij de NBB op hun zichtrekening gedeponneerd werden (vandaar de naam rekeningcourantbiljetten). De Clercq, *Betalingsmiddelen*, 207.

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

Onvoldoende beschikbare financiële middelen

De vijandelikheden hadden tot gevolg dat de steden en gemeenten voor aanzienlijke extra uitgaven werden geplaatst waarvoor de nodige financiële draagkracht ontbrak. Tegenover deze sterk toegenomen behoefte aan financiële middelen stond de steeds moeilijker beschikbaarheid van de geldelijke tegoeden. In de beginfase van de vijandelikheden was het contact met de nationale financiële instellingen erg verstoord. Geldopnames via de decentrale zetels waren al even problematisch. Als het hen bij uitzondering toch lukte om hun tegoeden bij de NBB, de Spaar- en Lijfrentekas of het Gemeentekrediet van België (hierna GKB) aan te spreken, werd het toegelaten volume aan opgevraagd kapitaal nog sterk beperkt door het bancaire moratorium dat de Belgische overheid had uitgevaardigd.¹¹

De oplossing... noodgeld?

Méer dan 600 gemeenten en steden en gemeenten voelden zich genoodzaakt om middelen met behoeften in balans te brengen via de emissie van eigen lokaal noodgeld.¹² Dit impliceert ook dat ongeveer 1800 gemeenten niet tot lokale emissies zijn overgegaan. Ofwel werden zij niet met een relevante verhoging van de uitgaven geconfronteerd ofwel kozen zij voor andere vormen van financiering. Veelal werd dan een oplossing gezocht via voorschotten of leningen bij lokale of regionale bankinstellingen. In enkele gevallen werd zelfs geleend bij de lokale notabelen. Ook de verhoging van de belastingen kon een uitweg bieden.

11 KB van 6 augustus 1914. Geldopnames werden beperkt tot 1000 francs per 14 dagen (quinzaine). J.F. Crombois, 'Les activités bancaires de la Société Générale de Belgique 1870-1914', *Belgisch Tijdschrift voor de Nieuwste Geschiedenis*, 25:1-2 (1994-1995) 1-29. De ASLK die een belangrijk aandeel van de gemeentelijke spaargelden beheerde beperkte op 20 augustus 1914 de toegelaten geldopvragingen tot 100 frank per week. Vanaf 10 september werd dit bedrag nogmaals verminderd tot 50 frank per halve maand. Er waren weliswaar uitzonderingen voorzien voor de openbare instellingen maar de sluitingen van vele postkantoren en decentrale vestigingen van de NBB vormden voor de gemeenten een beletsel om over hun tegoeden te beschikken. M. Dewinter, 'De gemeentelijke financiën in België tijdens de oorlog 1914-1918', *Gemeentekrediet van België. Driemaandelijks tijdschrift*, 6:21 (1952) 5.

12 A. Keller en W. Ouchkoff, *Le papier-monnaie Belge de nécessité de la guerre 1914-1918* (Antwerpen 1952) 15.

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

In enkele gemeenten werden mengvormen gehanteerd. Een consortium van lokale banken stond aan de stad Doornik een lening toe ten bedrage van 2.000.000 frank. Het ontleende bedrag werd echter niet in de stadskas gestort, maar onder de vorm van lokale geldbiljetten in het Doornikse betalingsverkeer gebracht.¹³

13 A. Copin, 'De gemeentelijke financiën in België tijdens de oorlog 1914-1918', *Gemeentekrediet van België. Driemaandelijks tijdschrift*, 6:22 (1952) 2.

HET GEMEENTELIJK NOODGELD

De wettelijke basis en straffen bij namaak

Het lokale beleid verantwoordde de beslissing tot emissie van noodbiljetten onder meer door het invoeren van de toenmalige artikels 31/108 van de grondwet en van de artikels 75-78 /143-146 van het gemeentelijk wetboek.¹⁴

Hierin vinden wij volgende passages:

- De raad regelt alles wat in het belang is van de gemeente.
- Alle leningen zijn onderworpen aan de goedkeuring van de Bestendige Deputatie en aan de Koning.
- In noodgevallen hebben de gemeenten het recht om uitgaven te doen die niet voorzien zijn in hun begroting, maar zij moeten post factum en zodra mogelijk de goedkeuring hiervoor verkrijgen van de bestendige deputatie.

In de wet van 4 augustus 1914 werd bovendien gesteld dat indien de regering België zou verlaten al haar prerogatieven automatisch werden overgedragen aan de provinciebesturen. In diezelfde wet werden de gemeenten gemachtigd om mits eenvoudige goedkeuring van de gouverneur of van zijn bestendige deputatie alle besluiten te nemen waarvoor krachtens de wet normaliter de goedkeuring van de koning of de provinciegouverneur vereist werd. De provinciegouverneurs werden echter reeds in december 1914 door Duitse militaire gouverneurs vervangen en de bestendige deputaties functioneerden nog nauwelijks nadat hen een voorzitter vanuit de Duitse *Zivilverwaltung* werd opgedrongen.¹⁵

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

In dit provinciale machtsvacuüm waren de gemeenteraden wel verplicht om een ruime interpretatie aan de hen toegekende bevoegdheden te geven. Hun besluiten werden dan ook vaak slechts pro forma en laattijdig ter goedkeuring aan de bestendige deputaties voorgelegd. In de meeste gevallen betrof de goedkeuring van de bestendige deputatie een emissie die reeds geruime tijd voordien gerealiseerd was.

Aan het gemeentelijk noodgeld werd een verplichte betaalkracht toegekend waardoor voor het namaken van dit geldpapier een aangepaste straf moest worden voorzien. Op een aantal gemeentelijke biljetten werd trouwens in

14 Keller en Ouchkoff, *Le papier-monnaie Belge de nécessité*, 5.

15 Na de inname van Brussel bleef België als afzonderlijke natie bestaan, maar de Duitsers namen het bestuur over. Dit hield onder meer in dat de Belgische wetgeving van kracht bleef. De macht van koning Albert I ging over op een Duitse *Gouverneur-Generaal* die rechtstreeks onder het bevel van de keizer stond. Naast hem kwam er een *Zivilverwaltung* (letterlijk vertaald "burgerlijk bestuur") en een *Generalkommissar*. Samen vormden ze het *Generalgouvernement* dat in de plaats van de vroegere Belgische regering trad. S. Huysman en E. Van den Broeck, *De eerste wereldoorlog in het Meetjesland. Een thematische synthese* (Eeklo 2011) 28. M. Dewinter, 'De gemeentelijke financiën in België tijdens de oorlog 1914-1918', *Gemeentekrediet van België. Driemaandelijks tijdschrift*, 6:21 (1952) 5. Id., 'De gemeentelijke financiën in België tijdens de oorlog 1914-1918', *Gemeentekrediet van België. Driemaandelijks tijdschrift*, 5:1 (1951) 1-3.

navolging van hun officiële collega's een beetje voorbarig vermeld dat de namaker tot levenslange dwangarbeid veroordeeld zou worden. Strikt genomen ging het hier echter om betalingspromesses en zou de straf voor namaak van deze bonnen eerder "valsheid in geschrifte" moeten luiden.¹⁶ Wat leert ons de jurisprudentie? Bij de processen in verband met namaak van gemeentelijk noodgeld oordeelden de gerechtshoven dat deze delicten zeker niet mochten beschouwd worden als valsmunterij van officieel geld. Artikel 173 van het strafwetboek (levenslange dwangarbeid) was hier dus niet van toepassing. De rechtbanken erkenden wel dat het niet om gewone schuldbewijzen ging maar dat aan de lokale noodbiljetten onlosmakelijk een monetaire functie was toebedeeld. In de rechtspraak kreeg het noodgeld de status van betalingspromesse aan toonder met een functie van gangbaar betaalmiddel. De eerder lichte straf voor ordinare schriftvervalsing volstond dus evenmin. In de vonnissen voor namaak van gemeentegeld werd dan ook meestal het artikel 175 van de strafwet uit 1867 ingeroepen.¹⁷ In dit artikel werd de bestraffing aangegeven die moest toegepast worden bij namaak van aandelen, obligaties en andere titels uitgegeven door provincies of gemeenten. De toegepaste strafmaat moet aldus gesitueerd worden tussen deze voor echte valsmunterij en deze voor valsheid in geschrifte.¹⁸

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

Evolutie, aanwending, omvang en verspreiding van het gemeentelijk noodgeld

De eerste gemeentelijke biljetten verschenen reeds in augustus 1914.¹⁹ Tot midden 1915 zou het fenomeen zich in toenemende mate blijven doorzetten. Van dan af werd het aanbod aan officiële geldbiljetten stilaan genormaliseerd. De gestegen financiële behoeften van de gemeenten konden meer en meer via opname van tegoeden en reguliere financiering voldaan worden. Er werd nog slechts sporadisch nieuw gemeentegeld uitgegeven.²⁰

De emissies die bedoeld waren om het tekort aan wisselgeld en pasmunt op te vangen vonden wel tijdens de gehele oorlogsperiode plaats, zij het in sterk wisselende volumes.²¹ Een eerste piek van deze uitgaven situeerde zich in de periode van medio 1914 tot medio 1915 en was het gevolg van enerzijds het massaal oppotten van munten door de bevolking en anderzijds het feit dat de Koninklijke Munt in augustus 1914 haar muntslag stopzette. De periode november 1917 tot juli 1918 vormde de tweede piek. Ditmaal werd het muntaanbod

16 Promesse aan toonder; (handelsrecht) waardepapier waarvan de waarde door de ondertekenaar op de vermelde datum wordt uitgekeerd aan de bezitter, bijvoorbeeld bankbiljet of cheque.

17 *Belgisch Staatsblad* (13 maart 2003). Artikel 175 volgens de wet van 23 januari 2003. De namakers of vervalsers hetzij van aandelen, schuldbrieven of andere effecten die wettig zijn uitgegeven door provincies, gemeenten, openbare besturen of instellingen, onder welke benaming ook, door vennootschappen of bijzondere personen, hetzij van rente of dividendbewijzen behorende tot die verschillende effecten, worden gestraft met opsluiting van tien jaar tot vijftien jaar indien de uitgifte in België heeft plaatsgehad, en met opsluiting van vijf jaar tot tien jaar indien de uitgifte heeft plaatsgehad in het buitenland.

18 Copin, *De gemeentelijke financiën in België*, 6.

19 Het eerste communale noodgeld verscheen op 4 augustus 1914 te Kachtem en Emelgem (West-Vlaanderen) en op 7 augustus 1914 te Izel (Luxemburg) en te Aiseau (Henegouwen). Waregem volgde op 8 en het Brabantse Orp-le-Grand op 10 augustus 1914. Ook in Gent en in Brugge werden reeds vanaf augustus 1914 noodbiljetten uitgegeven. De Clercq, *Betalingsmiddelen*, 218.

20 Het opheffen van het bancaire moratorium, voldoende aanmaak van nieuw geld door de Société Générale de Belgique en het inbrengen van Duitse marken in het betalingsverkeer maakten dat de gemeenten over voldoende reguliere middelen konden beschikken.

21 Noodgeld met kleine coupures, meestal maximum 50 centimes.

bepikt door het feit dat alle metaal door de Duitse oorlogsindustrie werd opgeëist. De Duitse bezetter had nog een poging ondernomen om dit tekort via de aanmaak van zinken munten op te lossen. Het initiatief kwam echter te laat en de aangemaakte volumes waren onvoldoende.

De exuberant toegenomen gemeentelijke uitgaven kunnen in twee groepen opgedeeld worden. Deze die een gevolg zijn van de oorlogsdreiging en reeds vóór de eigenlijke bezetting konden ontstaan en de uitgaven die direct aan de bezetting verbonden waren. Door de ontwrichting van het economische en maatschappelijk leven dienden de gemeenten beduidend meer financiële ondersteuning te bieden aan hun inwoners. Het aantal werkloze en hulp-behoevende inwoners was bovenmatig toegenomen.²² Aan de families van gemobiliseerde inwoners diende een militievergoeding te worden betaald. Aan staatsambtenaren die zonder inkomen vielen, werd een vervangend loon uitbetaald.²³ Ten slotte viel ook de uitbetaling van de pensioenen ten laste van de gemeenten.²⁴ Gemeentelijke coöperatieven moesten de voedselbedeling veilig stellen en woekerpraktijken tegengaan. Voor de gemeenten in het westelijk deel van het land betekende het opvangen van de vluchtelingenstroom eveneens een relevante verhoging van de geldbehoefte.²⁵ Dit gold evenzeer voor de gemeentelijke bijdragen voor huisvesting en voeding van de Belgische krijgsmacht. Andere gemeenten namen ook minder voor de hand liggende taken voor hun rekening. Zo werden er bijvoorbeeld opvangcentra voor gewonde (Belgische) soldaten ingericht.²⁶

Anderzijds waren er de extra uitgaven die een direct gevolg waren van de inval van de Duitse troepen. Eenmaal de Duitsers een stad hadden ingenomen, verliep het financieel debacle volgens een vast scenario. Eerst legden zij beslag op een gedeelte van de geldvoorraden van de lokale banken. Vervolgens werd aan de stad een oorlogsschatting opgelegd. Ten slotte werd aan het stadsbestuur een lijstje overhandigd met een gedetailleerde opsomming van de goederen die zij aan de bezetter verschuldigd waren.²⁷ Bovendien gingen de Duitsers bij hun invasie allesbehalve zachtzinnig te werk en lieten ze vaak een spoor van verwoesting en brandstichting achter. De heropbouw van de in puin geschoten of afgebrande gebouwen moest eveneens uit de gemeentekas gefinancierd worden.²⁸ Voor al deze extra verplichtingen was uiteraard extra personeel nodig waarvan de lonen ook met noodgeld betaald werden.

De eerste emissies van gemeentelijk noodgeld dat bestemd was om laatst vernoemde kosten te financieren vonden plaats in het oostelijk landsgedeelte.²⁹ Dit is volstrekt logisch gezien de Duitse troepen ons land via de oostgrens waren binnengevallen (Gemmenich 4 augustus 1914). De verspreiding van deze categorie van lokale uitgaven verliep quasi parallel met het verschuiven van het oorlogsfront.

- 22 In 1918 telde België meer dan 600.000 werklozen. Dit was ongeveer de helft van de arbeidersbevolking. Samen met echtgenoten en kinderen betekende dit anderhalf miljoen behoeftigen.
- 23 Dit was onder meer het geval voor de postmannen en het spoorwegpersoneel.
- 24 Na het sluiten van de vrede werd door de hogere overheid een inventaris opgemaakt van de extra-uitgaven die de gemeenten in hun plaats tijdens de oorlogsperiode hadden gedaan. Het totale bedrag werd op anderhalf miljard frank geraamd (circa 1,5 maal de Belgische jaarlijkse rijksbegroting). Dewinter, *De gemeentelijke financiën*, 6:21 (1952) 1.
- 25 De stad Gent zorgde voor de opvang van 45.000 vluchtelingen.
- 26 Te Gent werden meer dan 3.000 gekwetsten opgenomen in de door de stad opgerichte noodhospitalen. M. Dewinter, 'De gemeentelijke financiën in België tijdens de oorlog 1914-1918', *Gemeentekrediet van België. Driemaandelijks tijdschrift*, 6:19 (1952) 1-8; *ibid.*, 6:20(1952) 1-7.
- 27 Na de val van Brussel op 20 augustus 1914 werden van de stad volgende leveringen verwacht: 1.224 ton haver, 102 ton rijst, 25 ton suiker, 15 ton koffie, 150 ton bloem, 186 ton brood, 20 ton vlees en 90.000 liter wijn. Dit alles te leveren tussen 20 en 23 augustus 1914.
- 28 In de Leuvense stadsrekeningen vinden wij volgende bedragen in verband met de opruiming van de door de Duitsers aangerichte verwoestingen in de maanden september, oktober en november 1914: vrijmaken der straten (31.169 fr), afbraak van de verbrande huizen (3.437 fr), opruiming gemeentelijke gebouwen (3.259 fr) [...]. R. Waerzeggers, 'Het noodgeld uitgegeven door het Leuvense stadsbestuur 1914-1918', *Revue Belge de numismatique et de sigillographie* (1978) 154.
- 29 In Spa verschenen de eerste biljetten op 12 augustus 1914, te Tongeren op 14 augustus, te Luik op 18 augustus en Verviers volgde op 20 augustus. COPIN, *De gemeentelijke financiën in België*, 1-2.

De benaming "nood"-geld impliceert dat het uitgeven van lokaal papiergeld bedoeld was als een tijdelijke maatregel die de acute behoefte aan extra kapitaal of pasmunt diende op te vangen. Het gemeentelijk geld zou zo snel mogelijk opnieuw tegen officieel geld ingeruild worden. Gedurende de gehele oorlogsperiode hebben zowel de Duitse als Belgische overheden trouwens herhaaldelijk aangedrongen op een snelle inwisseling. Toch werd er tijdens de eerste oorlogsjaren slechts een beperkt volume aan lokaal geld ingewisseld. Wanneer het bancaire moratorium in augustus 1915 werd opgeheven en de gemeenten de beschikking kregen over hun tegoeden bij de centrale financiële instellingen kwam er schot in de terugbetaling van het gemeentegeld. De eigen middelen van de gemeenten waren echter ontoereikend om al het lokaal geld terug te betalen. Vele gemeentebesturen gingen leningen aan om het circulerend volume noodgeld alsnog binnen de perken te houden. Vrij vaak ontleenden zij de nodige fondsen bij de lokale bankinstellingen en in uitzonderlijke gevallen zelfs bij hun eigen notabelen.³⁰ Na het staken der vijandelijkheden wilde de Belgische regering zo snel mogelijk komaf maken met het gemeentelijk noodgeld. Het zou echter nog tot 1926 duren eer alle noodgeld uit omloop was gehaald. Op 28 maart 1919 lanceerde het Ministerie van Binnenlandse Zaken via de provinciegouverneurs een eerste circulaire waarin gesteld werd dat alle terugbetalingen van het gemeentelijk geld tegen 15 juni 1919 moesten afgerond zijn. Het werd snel duidelijk dat deze deadline niet haalbaar was en in volgende omzendbrieven werd deze uiterste datum steeds opgeschoven. In 1920 staat het GKB aan 121 gemeenten leningen toe ten bedrage van 91.500.000 frank met het doel het lokale geld dat op dat ogenblik nog in omloop was tegen officiële speciën in te wisselen. De wet van 2 september 1922 zou uiteindelijk het definitieve einde van het noodgeld inluiden. Hierin werd gestipuleerd dat alle gemeentelijk geld dat niet tegen 31 december 1926 ingeleverd werd definitief op de creditzijde van de emitterende gemeente zou worden ingeschreven. Nergens veroorzaakte de mogelijkheid van terugbetaling een run op het gemeentehuis of op de loketten van de lokale banken. Blijkbaar bleef het publiek ook in de eerste jaren na de oorlog het gemeentegeld als een "normaal" betaalmiddel beschouwen.³¹

30 De gemeente Sint-Andries-Brugge verkreeg op 17 oktober 1915 van de Banque de Flandre de nodige kredieten om het noodgeld uitgegeven op 16 januari 1915 tegen regulier geld in te wisselen.

31 Copin, *De gemeentelijke financiën*, 11-12.

De benaming "nood"-geld impliceert dat het uitgeven van lokaal papiergeld bedoeld was als een tijdelijke maatregel die de acute behoefte aan extra kapitaal of pasmunt diende op te vangen.

Exacte berekeningen van het totale geldvolume dat de gemeentelijk noodbiljetten vertegenwoordigden zijn niet beschikbaar. De resultaten van partiële metingen geven echter een goede indicatie omtrent de omvang van het fenomeen "gemeentegeld". Een enquête die in juli 1915 in opdracht van het Keizerlijke Duitse *Generalgouvernement* van België werd uitgevoerd, vermeldde voor de periode augustus 1914 – juli 1915 een totaalbedrag van 51.831.647,50 frank. Bij deze enquête waren 285 gemeenten betrokken. Deze tellingen waren zeker onvolledig. Voorzichtige schattingen ramen het werkelijke totaalbedrag op 60.000.000 frank. Op het ogenblik van de enquête hadden de gemeenten

6.348.806 frank aan gemeentegeld tegen officieel geld ingewisseld. Er bleef dus nog een saldo van 45.482.841 frank in omloop. Gerelateerd aan onze schatting van 60.000.000 frank wordt dit saldo circa 53.000.000 frank.

Cijfers betreffende de omvang van de lokale emissies moeten met de nodige reserve benaderd worden. Waar men tot voor kort stelde dat in 483 gemeenten lokaal geld heeft gecirculeerd, wordt dit cijfer op basis van de meer recentere collecties bijgesteld tot 630.³² Hieronder een overzicht van de belangrijkste volumes die tot juli 1915 gerealiseerd werden:

Gent	14.570.695 fr	Luik	2.190.000 fr
Brugge	5.350.000 fr	Verviers	1.750.000 fr
Oostende	3.900.000 fr	Menen	1.700.000 fr
Doornik	3.900.000 fr	Antwerpen	1.000.000 fr
Kortrijk	2.497.740 fr ³³		

Binnen het kader van de huidige monetaire berichtgeving waar met miljarden euro's wordt gegoocheld lijken de hier vermelde volumes wellicht verwaarloosbaar. Het belang van de lokale uitgaven wordt echter snel duidelijk wanneer de vermelde bedragen met de koopkrachtcoëfficiënt voor december 2012 (228,39) worden vermenigvuldigd.³⁴

Ter illustratie enkele cijfers die het belang van de lokale emissies verduidelijken. Het noodgeld dat de stad Gent tijdens W.O. I emitteerde had een volume dat drie maal hoger was dan dat van het overeenkomstige officiële geld dat in omloop was.³⁵ Het wekelijks stempelgeld bedroeg in 1914 drie frank voor een alleenstaande en vijf frank voor een gehuwd koppel. De uitgekeerde militievergoeding bedroeg 75 centimes per dag weliswaar verhoogd met 25 centimes per kind ten laste. De stad Gent keerde aan de vluchtelingen een leefloon van 0,60 frank per dag uit. Op 11 augustus 1914 verscheen een bericht van de West-Vlaamse gouverneur Janssens de Bisthoven waarin voor de levensmiddelen volgende maximumprijzen werden opgelegd:

Meel	28 fr per 100 kg
Fijne bloem	30 fr per 100 kg
Brood	0,32 fr per kg
Volle melk	0,25 fr per liter
Boter	3 fr per kilo
Eieren	0,10 fr per stuk
Aardappelen	0,12fr per kg

Dat de prijs voor één kilo huishoudbrood maximaal 0,32 frank mocht bedragen werd nogmaals bevestigd in het Belgisch staatsblad van 15 augustus 1914.

De tabel³⁶ hierlangs geeft een overzicht van het aantal gemeenten per provincie waar lokale emissies hebben plaatsgevonden. Zoals de tabel laat zien, verschilde het aantal gemeenten waar lokale emissies plaatsvonden sterk per provincie. Een verklaring hiervoor is niet enkel te zoeken in het bevolkingscijfer. Meer bepalend was de mate waarin een regio geconfronteerd werd met inkwartiering en vluchtelingenstroom. De regio's met een concentratie aan industriële bedrijven kenden eveneens een aanzienlijk aantal gemeenten met noodgeld. Zij waren het meest getroffen door groeiende werkloosheid en armoede.

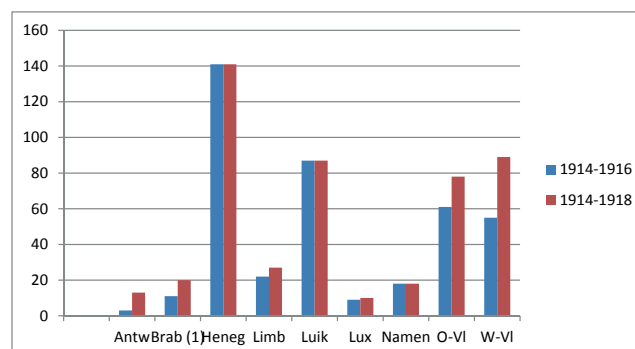
32 A. De Belder, *Belgisch noodgeld – Billets de nécessité Belges* (Antwerpen 2008).

33 Keller en Ouchkoff, *Le papier-monnaie Belge de nécessité*, 7.

34 Bron: Federale Overheidsdienst: Economie, KMO, Middenstand en Energie; berekeningen: NBB.

35 Copin, *De gemeentelijke financiën*, 3.

36 Keller en Ouchkoff, *Le papier-monnaie Belge de nécessité*, 8; Copin, *De gemeentelijke financiën*, 6.

Betaalkracht

Zoals reeds gemeld, was het uitgeven van bankbiljetten een bestuursdaad die normaliter helemaal niet tot de gemeentelijke bevoegdheid behoorde. Het is dan ook merkwaardig hoe goed steden en gemeenten er in geslaagd zijn om hun lokale geld als betaalmiddel aan hun inwoners en hun handelaars op te leggen. De verplichting om het lokale geld als gangbaar betaalmiddel te aanvaarden werd trouwens vanuit het gemeentebestuur expliciet aan de bevolking gecommuniceerd. De handelaars werden erop gewezen dat de betaling met gemeentegeld geen verhoging van hun prijzen mocht inhouden. Het raadsbesluit vermeldde meestal ook de geografische afbakening waarvoor de betaalkracht gold. Bijvoorbeeld; *“Verplicht betaalmiddel voor de handelshuizen binnen de gemeentegrenzen”*. In Elsene werd dit uitgebreid tot *“de handelshuizen binnen de regio voor zover deze de bonnen accepteren”*. De bevolking werd trouwens opgeroepen om mistoestanden in deze aan de gemeentelijke overheid te signaleren.

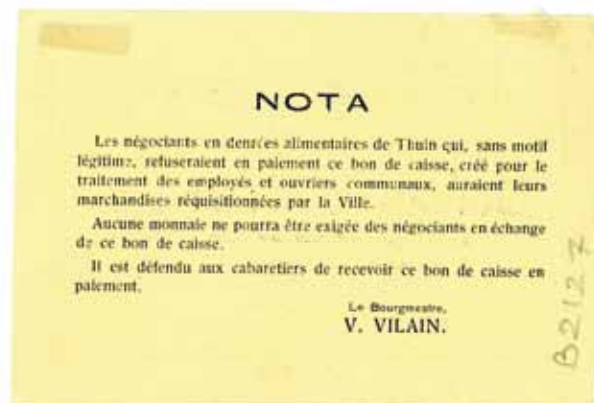

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

In de betreffende raadsbesluiten werd tevens melding gemaakt van de sancties die voorzien waren in geval van weerspannigheid. Deze straffen bestonden zowel uit geldboetes als uit gevangenisstraf. De gemeente Blankenberge verplichtte haar inwoners het noodgeld te accepteren op straffe van betaling van een boete gelijk aan vijf maal de betreffende nominale waarde alsmede een gevangenisstraf van 7 tot 25 dagen. Hiermee ging deze gemeente in feite haar wettelijk boekje te buiten gezien de maximale straf die een gemeente kon opleggen volgens de gemeentewet begrensd was tot een boete van 25 frank en een hechtenis van 7 dagen.

Het is echter weinig waarschijnlijk dat de gemeenten deze straffen hebben moeten uitvoeren. Ten aanzien van weerspannige handelaars hadden zij immers een veel effectievere stok achter de deur. In het K.B. van 4 augustus 1914 had de centrale overheid immers bepaald dat in haar afwezigheid haar bevoegdheden werden overgedragen aan de lagere overheden. Hierdoor verkregen de burgemeesters het recht om indien nodig goederen en diensten bij de lokale middenstand op te eisen en dit zonder de verplichting om hiervoor een vergoeding te moeten betalen. Het is begrijpelijk dat de handelaars in deze kozen voor de weg van het minste kwaad.

Voor de levering van goederen en diensten aan de bezetter gold dezelfde redenering. De lokale neringdoeners en ambachtslui konden kiezen tussen betalingen met dubieuze Duitse schuldbrieven of betaald worden met gemeentegeld dat direct bruikbaar was in het lokale geldverkeer en dat bovendien gewaarborgd was door het gemeentebestuur. De keuze was hier snel gemaakt.

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

De verplichting tot aanvaarding van het noodgeld binnen het normale betalingsverkeer werd in de eerste oorlogsmaanden trouwens erg ondersteund door de bezettende overheid. Zij zagen in dat de gemeenten enkel via lokale emissies aan de door hen opgelegde oorlogsverplichtingen konden voldoen.³⁷ Bij de Belgische bevolking heerste in deze periode een sterk solidariteitsgevoel, burgerzin en patriottisme. Dit zal ongetwijfeld meegespeeld hebben bij de probleemloze aanvaarding van het gemeentelijk noodgeld.

De achillespees van het systeem van gemeentegeld was zijn territoriale beperking. Niet alle goederen konden binnen de gemeentegrenzen aangekocht worden. En wat met de lokale handelaar die zich buiten de gemeente moest bevoorraden? Om een oplossing te vinden voor het intercommunaal geldverkeer werden de meest uiteenlopende samenwerkingsverbanden aangegaan. Handelaars van buiten de gemeente die de noodbiljetten aanvaardden, kregen voorrang bij het inwisselen van het gemeentegeld tegen officiële biljetten. In sommige gevallen gaven de gemeenten waardepapieren in pand bij de buurgemeenten zodat de terugbetaling van hun noodgeld ook daar gewaarborgd was. Ten einde het geldigheidsgebied van hun noodbiljetten te vergroten besloten een aantal gemeenten gezamenlijk noodgeld uit te geven. De fracties van de totale uitgifte die aan elke deelnemende gemeente werden toegewezen, waren bij voorbaat door elke afzonderlijke gemeenteraad goedgekeurd. Bij dit soort overeenkomsten nam iedere gemeente enkel de verantwoordelijkheid op voor het haar toegewezen gedeelte. Zo namen zes burgemeesters van kleinere gemeenten ten zuiden van Doornik op 27 november 1914 de beslissing om een gezamenlijke emissie van noodgeld ten bedrage van 175.000 frank te realiseren. Deze som zou proportioneel toegewezen worden aan de deelnemende gemeenten. Op 1 december werd deze beslissing door alle betrokken gemeenteraden bekrachtigd. Op deze biljetten werd het bedrag vermeld waarvoor elke gemeente in de emissie participeerde en zich bijgevolg garant stelde.

Een aantal gemeenten en steden gaven in deze benarde tijden blijk van een verregaande generositeit. Zo creëerde de Tieltsse administratie geldbons voor een totaalbedrag van 350.000 frank. Op simpele handtekening van de betreffende burgemeester of schepen werden hiervan 114.000 frank aan de kleinere buurgemeenten afgestaan. Hetzelfde fenomeen deed zich voor in Oostende waar deze stad tien naburige lokaliteiten ten bedrage van 27.100 frank van noodgeld voorzag. De meest geperfectioneerde vorm van intercommunale samenwerking vinden wij bij de "Bond van de gemeenten van het Land van Waas". Deze liga werd op 23 oktober 1914 op initiatief van de gemeenteraad van Sint-Niklaas opgericht. Het was een samenwerkingsakkoord tussen een twintigtal gemeenten waarbij elke aangesloten lokaliteit zich verbond om het noodgeld van de andere leden op zijn grondgebied als betalingsmiddel te

37 Copin, *De gemeentelijke financiën in België*, 7-8.

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

aanvaarden. De biljetten moesten ook dezelfde uiterlijke kenmerken hebben. In november 1914 werd in het kanton Oudenaarde een gelijkaardig initiatief op touw gezet. Een tiental gemeenten zou zich hierbij aansluiten.³⁸

38 Copin, *De gemeentelijke financiën in België*, 4-5; N.N., *Het noodgeld van Oost-Vlaanderen tijdens WO I en WO II* (Brussel NBB) 4.

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

Om te kunnen functioneren moest er uiteraard een bepaald vertrouwen ten aanzien van het lokale noodgeld gecreëerd worden. Een geloofwaardige borgstelling kon hiertoe een wezenlijke bijdrage leveren. Bij het raadsbesluit betreffende de emissie van noodgeld werd dan ook vrijwel steeds de waarborg vermeld. De geboden garanties waren van zeer uiteenlopende aard. Zo werden de geblokkeerde gemeentelijke tegoeden bij de NBB, ASLK, GKB of Ministerie van Financiën als borg vernoemd. Ook het gemeentelijk onroerend goed en de gemeentelijke portefeuille aan kasbons en andere roerende titels fungeerden als waarborg. Wanneer de gemeentelijke bezittingen niet toereikend waren om de emissies te waarborgen werd vaak ook het bezit van gemeentelijke hulporganisaties bij de garantieregeling betrokken. Zo moesten in Brugge "De Burgerlijke Godshuizen" zich voor bepaalde uitgaven garant stellen.

Indien de emissie gebeurde in een samenwerkingsverband tussen gemeente en lokale banken werd een gedeelde garantie aangegeven. Dit was ondermeer het geval in Spa en Verviers. In bepaalde gevallen werd door de gemeenten tot een lokale emissie overgegaan voor het betalen van de lonen van ambtenaren

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

(PTT, spoorwegpersoneel, enzovoort). In deze gevallen pretendeerden de gemeenten dat hun geld indirect door de staatsoverheid was gegarandeerd. In Welkenraedt werd beweerd dat hun biljetten gewaarborgd waren door de ministeries van Spoorwegen, van PTT en van Financiën. Niet zelden was de terugbetaling gegarandeerd door lokale notabelen. Zo werd op biljetten van Sprimont de naam van de zich borg stellende notaris vermeld. In Saint-Hubert stelden de gemeenteraadsleden zich garant.³⁹

39 Copin, *De gemeentelijke financiën in België*, 1,2,9.

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

Formele en materiële kenmerken

Gezien er betreffende de vormgeving voor noodgeld geen wettelijke voorschriften bestonden, handelde elke lokaliteit naar eigen goeddunken. Het hele scala, van de volledig handgeschreven geldbon tot het uiterst verzorgde geldbiljet, kwam voor. Geheel in het begin van de oorlog gebruikte de stad Gent de vervallen coupons van een oude stadslening uit 1896 als noodgeld. Ook het formaat varieerde van de grootte van een tramticket tot de afmeting van een heus bankbiljet. Het gebruikte papier is in de meeste gevallen van middelmatige kwaliteit en er werd nooit een watermerk op de biljetten aangebracht. Algemeen mogen wij stellen dat de eerste noodbiljetten van een zeer sobere kwaliteit waren.

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

Na verloop van tijd werd toch gepoogd om meer zorg te besteden aan druk en iconografie zodat de lokale geldbons meer gelijkenis met het officiële geld gingen vertonen. Op de biljetten vindt men vaak afbeeldingen van markante gemeentelijke gebouwen of allegorische voorstellingen van landbouw en industrie. Het gemeentelijk wapen werd eveneens frequent op het noodgeld afgebeeld. Voor het figuratieve aspect werd dikwijls beroep gedaan op gerenommeerde kunstenaars wiens naam of handtekening trouwens mee werd afgedrukt. Indien mogelijk nam een lokale drukker de productie voor zijn rekening. Kleinere lokaliteiten moesten dit werk noodgedwongen buiten de gemeentegrenzen uitbesteden. Doordat eenzelfde drukker soms voor verscheidene kleinere gemeenten binnen de regio werkte, ontstonden er heuse clusters van sterk op mekaar lijkende biljetten.⁴⁰

40 Zo produceerde de drukkerij J. Leherte-Courtin uit Ronse noodbiljetten voor 21 gemeenten. Deze zijn duidelijk te herkennen aan de conforme teksten en de bloemmotieven in de rand. Een ander voorbeeld is de firma J. Ceysens uit Hasselt die voor zeven gemeenten drukte. Keller en Ouchkoff, *Le papier-monnaie Belge de nécessité*, 10-12.

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

Om namaak te vermijden werd vaak gewerkt met het procédé van onderdruk en bovendruk. Op het blanco papier werd bijvoorbeeld in eerste druk de naam van de emitterende gemeente gedrukt. In een tweede fase werd dan het eigenlijk biljet gedrukt. Vaak werkte men met het systeem van boekjes waarbij de afscheurbare strookjes de eigenlijke biljetten waren. Op de linkerstrookjes, die bij de gemeentelijke overheid bleven, werden ondermeer de nummers van de overeenstemmende biljetten vermeld. Dit maakte dat op het ogenblik dat het biljet ter terugbetaling werd aangeboden op de echtheid gecontroleerd kon worden.

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

De volgende kenmerken worden kort toegelicht:

De **waarde** van het biljet werd meestal alleen in cijfers vermeld. Enkel bij de beter uitgevoerde biljetten werd de coupure zowel in cijfers als in letters weergegeven. De meest voorkomende coupures waren deze van 5, 10, 25 en 50 centimes of van 1, 2, 5, 10 en 20 frank. Het biljet van 10 frank kwam minder frequent voor gezien dit vóór de oorlog ook niet bestond. Grotere lokaliteiten gaven dan weer biljetten uit met een waarde van 50, 100 en zelfs 500 frank (o.a. Leuven) wat voor die tijd exuberante bedragen waren. De kleinste coupure vinden wij in Wilsele, namelijk 2 centimes. Er werden ook coupures in omloop gebracht die eerder als bizar overkomen, maar waarvan de waarden toch aan een specifieke betalingsbehoefte voldeden. Zo werden de biljetten van 60 centimes, 1,25 frank en 2,50 frank waarschijnlijk in het betalingsverkeer ingebracht omdat zij uitwisselbaar waren met de Duitse bankbiljetten van 0,5, 1 en 2 mark.

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

Bepaalde dagvergoedingen waren bij de wetten van 4 en 16 augustus vastgesteld op 1,75 frank. Een aantal gemeenten vonden het handig om bij de uitbetaling te beschikken over bankbiljetten waarvan de waarde een veelvoud was van 1,75. Vandaar de uitgiften van noodgeld in coupures van 1,75; 3,50; 5,25; 7; 8,75; 12,25 en 14 frank.⁴¹

41 Keller en Ouchkoff, *Le papier-monnaie Belge de nécessité*, 7.

Naast de waarde van het biljet, werd ook de **naam van de gemeente** vermeld onder wiens verantwoordelijkheid de emissie plaatsvond. De biljetten verkregen slechts hun geldigheid nadat ze voorzien werden van het **gemeentezegel en de officiële handtekeningen**. Voor de vaak eigenhandig geschreven handtekeningen zorgden de burgemeester, de schepenen, de gemeentesecretaris, de ontvanger of in uitzonderlijke gevallen zelfs een lokale notabele.

Op de biljetten is eveneens de **datum van uitgifte** of de **datum van** het betreffend **besluit van de gemeenteraad** te vinden, net als informatie betreffende de **datum en plaats** (meestal bij de gemeenteontvanger) **van convertibiliteit naar officieel geld**. In de overtuiging dat de oorlog slechts van korte duur zou zijn werden aanvankelijk exacte vervaldagen op de biljetten vermeld.⁴² Naarmate de vijandelikheden vorderden werd het optimisme omtrent de oorlogsduur wat getemperd en werd de terugbetaling gekoppeld aan de datum waarop de oorlog een einde zou nemen.⁴³ Op een aantal biljetten werd de terugbetaalbaarheid op een eerder bizarre wijze gedefinieerd, "bij de terugkeer naar een normale situatie", "wanneer terug contact mogelijk is met de centrale overheid", "bij het herstel van het normale postverkeer", "bij de heropening der banken", [...].

42 De gemeente Méry belooft de terugbetaling reeds voor 31/10/1914 en Lantremange voor 15/11/14.

43 Bijvoorbeeld "terugbetaalbaar bij wapenstilstand" of zelfs "terugbetaalbaar x aantal maanden na wapenstilstand"

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

Verder kreeg elk biljet ook een **nummer**. Bovendien koppelden een aantal gemeenten (voornamelijk in de provincie Limburg) een **interest** aan hun biljetten teneinde de bevolking te stimuleren om het lokale geld als gangbare munt te aanvaarden. Door deze maatregel wilden de betreffende gemeentebesturen eveneens benadrukken dat hun noodbiljetten niet als geld maar als een soort lening moesten beschouwd worden. Het is echter onduidelijk aan wie de interesten moesten uitbetaald worden. Aan degene die het betreffend biljet toevallig op de vervaldag in zijn bezit had?

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

De biljetten bevatten eveneens clausules betreffende **de straffen voor namaak en valsmunterij**. Verder werd op het noodgeld de meest **diverse informatie** afgedrukt zoals het totale bedrag of het doel van de emissie. Zo vinden wij in Ecaussinnes-Engchien biljetten met de vermelding "geld voor het onderhoud der waterlopen" en "geld voor de aanleg van de goten". In Boom en Duffel staat op het biljet het verzoek "niet plooiën aub" afgedrukt. De vermelding op het geld van Virton is dan weer zeer duidelijk "niet geldig voor Duitsers" "**Für Deutsche Militäre Ungültig**". Een regelmatig voorkomende vermelding was "Niet geldig voor de aankoop van dranken".⁴⁴

44 Keller en Ouchkoff, *Le papier-monnaie Belge de nécessité*, 6-7.

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

Een aantal biljetten gaven uiting van vaderlandsliefde of van afschuw voor het brutale oorlogsgeweld dat door de bezetter werd gepleegd. Zo vertoont het Dendermondse noodgeld uit 1918 aan de ene zijde de kerk en het stadhuis zoals zij er uitzagen vóór de vijandelikheden en aan de andere zijde de ruïnes na de Duitse verwoesting. De gemeente Sint-Lenaarts gaf in 1915 een biljet uit met een Belgische leeuw die naar het oosten (Duitsland) kijkt terwijl hij zijn tong uitsteekt.

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

Naast het papieren noodgeld werden er in enkele uitzonderlijke gevallen ook gemeentelijke **noodmunten** geslagen. Het overgroot gedeelte werd door de stad Gent geproduceerd. In april 1915 besliste de Gentse gemeenteraad

45 500.000 stukken van 50 centimes, 500.000 stukken van 1 frank en 250.000 stukken van 2 frank.

een eerste maal tot de aanmaak van dergelijke munten.⁴⁵ Het werden ijzeren munten met op de ene zijde een roodkoperen en op de andere zijde een geelkoperen beslag. De munten van 50 centimes en deze van 2 frank hadden een vierkante vorm. De munten van 1 frank waren rond. Alle drie hadden zij een tweetalige opdruk. In 1917 werd besloten om over te gaan tot het slaan van ijzeren noodmunten met een waarde van 5 frank. Volgens planning zouden er 400.000 exemplaren geslagen worden. Er kwam echter verzet van de bezetter tegen de tweetalige opdruk. De productie werd dan ook na 60.594 exemplaren stop gezet. In 1918 werd het aanmaken van deze munt hernomen en werden er nog 339.406 stuks geslagen nu echter met eentalige opdruk. Ook in 1918 plande de stad een muntslag van 200.000 stuks van 25 centimes en 100.000 stuks van 10 centimes. De Duitse overheid verbood echter het gebruik van metaal waarop het stadsbestuur dan maar besloot om deze munten in karton aan te maken.⁴⁶ Zelfs in 1919, na het beëindigen van de vijandelijkheden werden te Gent nog 47.900 stuks van 5 frank geslagen (nu wel met de voorheen verboden tweetalige opdruk). Deze fraaie munten zouden al snel uit het betalingsverkeer verdwijnen en een nieuwe carrière starten als sieraad van de Gentse dames.⁴⁷

46 Kartonnen munten kwamen ook te Moeskroen en te Ruisbroek voor.

47 Keller en Ouchkoff, *Le papier-monnaie Belge de nécessité*, 8.

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

BESLUIT

Het feit dat gemeenten bij het oplossen van hun financiële en monetaire problemen zijn overgegaan tot het uitgeven van hun eigen noodbiljetten moet gezien worden binnen het kader van de Belgische bestuurlijke situatie tijdens W.O.I. De Belgische regering bevond zich in ballingschap in Le Havre en werd in bezet gebied vervangen door Duitse bestuursorganen. *Militärgouverneurs* namen de plaats in van de Belgische provinciegouverneurs. De bestendige deputaties, vleugellam gemaakt door het opdringen van een voorzitter vanuit de *Zivilverwaltung*, namen nog nauwelijks beslissingen. De provincieraden vergaderden enkel nog om de oorlogsbelastingen goed te keuren. Dat betekende dat qua nog functionerende Belgische overheid enkel het gemeentelijk niveau overbleef. Gemeenten en steden hebben dan ook willens nillens een aantal taken, die normaliter tot de bevoegdheid van de nationale of provinciale overheden behoorden, moeten overnemen.⁴⁸

In de bibliografie vermelden wij enkele basiswerken waarin het fenomeen van het Belgisch noodgeld tijdens W.O. I binnen het kader van de algemene monetaire situatie behandeld wordt. Het doctoraatsonderzoek van L. De Clercq omtrent "Het betalingsverkeer in België tijdens de eerste wereldoorlog" zal ongetwijfeld ook bijdragen tot een beter inzicht in deze materie.⁴⁹

48 Zo namen de gemeenten onder meer initiatieven op het gebied van onderwijs, politie en ordehandhaving, volksgezondheid, strijd tegen de werkloosheid, uitbetaling van lonen aan staatspersoneel, uitbetaling van pensioenen, enzovoort. M. Dewinter, *De gemeentelijke financiën* 6:19 (1952) 1-8; *Ibid.* 6:20 (1952) 1-7.

49 Gepland voor oktober 2013 (KULeuven).

Een sneller overzicht omtrent de financiële situatie van de Belgische gemeenten vóór, tijdens en na de eerste wereldoorlog kan echter bekomen worden via het *Driemaandelijks tijdschrift van het Gemeentekrediet België* dat een reeks artikelen aan deze materie heeft gewijd.⁵⁰

Via het raadplegen van de collecties van het museum van de NBB, het GKB of het de Koninklijke Bibliotheek van België kan bij het onderzoek naar een concrete casus nagegaan worden of er door de betreffende lokaliteit noodgeld werd uitgegeven. Dit kan onder meer via de catalogus van het museum van de NBB die online kan geraadpleegd worden.⁵¹ Er bestaan ook enkele catalogi die een vrijwel volledig overzicht geven van het noodgeld tijdens W.O.I.⁵² Het besluit tot emissie van gemeentelijk noodgeld was steeds gebaseerd op een beslissing van de gemeenteraad.⁵³ Een aantal biljetten verwijzen trouwens naar de datum van de raadszitting waarop het besluit werd genomen. In de zittingsverslagen worden meestal ook de motivatie en de geplande volumes vermeld. De gemeentelijke jaarrekeningen zijn de tweede belangrijke bron van informatie. De vergelijking van de rekeningen in vreedstijd met deze van de eerste oorlogsjaren geeft een goed beeld over de mate waarin de gemeentelijke financiële behoeften waren toegenomen. Via de afzonderlijke items kan daarna worden opgezocht welke concrete extra uitgaven aan de basis lagen van deze toename. Ook het tijdstip en het volume aan inwisseling tegen officieel geld kan in de jaarrekeningen teruggevonden worden. Verder bevatten zij vaak informatie omtrent de drukker, de prijs van het drukwerk, enzovoort.

Ook voor de gemeenten die geen eigen noodgeld uitgaven loont het de moeite om zittingsverslagen en jaarrekeningen uit de beginperiode van de oorlog te onderzoeken. Indien er een relevante verhoging van de uitgaven blijkt, kan worden opgezocht welke posten de toename hadden veroorzaakt en op welke wijze een en ander werd gefinancierd.⁵⁴ Het aangaan van leningen was echter niet altijd gekoppeld aan een goedkeuring van de gemeenteraad. Voor deze gevallen moeten ook de verslagen van het college van burgemeester en schepenen bij het onderzoek betrokken worden.

Voor een aantal gemeenten werd in het verleden reeds onderzoek naar lokaal noodgeld verricht. De meeste van deze publicaties kunnen geraadpleegd worden in de bibliotheek van de Koninklijke Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten.⁵⁵ De website van het museum van de NBB geeft een uitgebreide lijst van artikelen die het noodgeld voor een specifieke locatie behandelen.⁵⁶ Het Koninklijk Belgisch Genootschap voor de Numismatiek publiceerde eveneens een aantal studies gewijd aan het gemeentelijk noodgeld tijdens de eerste wereldoorlog.⁵⁷

Volledigheidshalve moeten wij de onderzoeker ervoor waarschuwen dat hij bij zijn studie naar lokaal noodgeld mogelijk en zelfs waarschijnlijk geconfronteerd zal worden met biljetten die op het eerste gezicht aan gemeentelijk geld doen denken maar waarvan de uitgever bij nader toezien een hulporganisatie zal blijken te zijn. De voedsel- en hulporganisaties hebben inderdaad op grote schaal voedsel- en geldbonnen uitgegeven. Deze waren aanvankelijk enkel bedoeld voor aankopen in hun eigen winkels maar na verloop van tijd kregen zij koopkracht bij alle handelaars van de gemeente. Ook private ondernemingen die wegens de geldschaarste de lonen van hun personeel niet konden betalen zijn overgegaan tot het uitgeven van eigen geldbonnen. De lokale overheid was helemaal niet betrokken bij deze emissies en droeg bijgevolg ook geen enkele verant-

50 *Gemeentekrediet van België. Driemaandelijks tijdschrift*. Vanaf de 5^e jaargang nummer 16 (april 1951) tot de zevende jaargang nummer 25 (juli 1953).

51 <http://www.nbbmuseum.be/nl/catalogue/necessity-money>. GKB: deze collectie is enkel op afspraak te consulteren (via Belfius afdeling Facility Management). Koninklijke Bibliotheek van België: de collectie is ondergebracht in het Munten- en Penningkabinet.

52 J. De Mey, *Les billets communaux Belges 1914-1919* (Wemmel 1991) 3 dl.; A. De Belder, *Belgisch noodgeld-Billets de nécessité Belges* (Antwerpen 2008). Deze catalogi kunnen geconsulteerd worden in het museum van de NBB (na afspraak).

53 De wettelijke bepaling dat de beslissing tot gelduitgifte enkel door de gemeenteraad kon worden genomen werd niet in alle gevallen opgevolgd. In een aantal steden werden de betreffende beslissingen bij volmacht door het schepencollege genomen. In Leuven waar de Duitse bezetter bijzonder verwoestend tekeer was gegaan ontstond een tijdelijke afwezigheid van lokaal bestuur. De beslissing tot uitgifte van noodgeld werd in dit geval genomen door een commissie van lokale notabelen. Waerzeggers, *Het noodgeld*, 108.

54 Door wie werden deze leningen toegestaan? Terugbetalingstermijnen? In welke mate werden de belastingen verhoogd?

55 De collectie "Lokale geschiedenis" van het GKB werd ondergebracht in de bibliotheek van de Koninklijke Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten. <http://www.kvab.be>.

56 <http://www.nbbmuseum.be/nl/catalogue/necessity-money/necessity-money-bibliography>.

57 Catalogus "Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie" via <http://www.numisbel.be>.

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

woordelijkheid bij de uitwisseling tegen officieel geld. Deze biljetten mogen derhalve niet als gemeentelijk noodgeld gecatalogeerd worden. Waar België bij het inwisselen van de frank voor de euro op zijn kop stond moesten onze voorouders tijdens de oorlogsjaren 14-18 omgaan met een veel complexere monetaire situatie waarin in eenzelfde periode aan diverse betaalmiddelen een officiële betaalkracht werd toegekend.

- Biljetten en munten uitgegeven door de NBB/Koninklijke Munt van België
- Biljetten uitgegeven door de Société Générale de Belgique
- Biljetten en munten uitgegeven door de gemeente
- Biljetten en munten uitgegeven door de Duitse bezetter

BIBLIOGRAFIE

- E. Buyst, I. Maes, W. Pluym en M. Danneel, *De Bank, de frank en de euro. Anderhalve eeuw Nationale Bank van België* (Tielt 2005).
- S. De Schaepprijver, *De Grootte Oorlog - Het Koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Antwerpen, Amsterdam 1997).
- L. Gille, A. Ooms en P. Delandsheere, *Cinquante mois d'occupation allemande* (Brussel 1919).
- V. Janssens, *De Belgische frank. Anderhalve eeuw geldgeschiedenis* (Antwerpen 1976).
- P. Kauch, *De Nationale Bank van België: 1850-1918* (Brussel 1950).
- A. Keller en W. Ouchkoff, *Le papier-monnaie Belge de nécessité de la guerre 1914-1918* (Antwerpen 1952).
- C. Lefebvre, *Exposé succinct et chronologique de la frappe patriotique, de nécessité, de bienfaisance et commémorative en Belgique occupée: contribution à la documentation du temps de guerre.* (Brussel 1923).
- J.A. Moens, *Le Royaume de Belgique et l'Union Monétaire Latine - Het Koninkrijk België en de Latijnse Muntunie 1865-1925* (Sint-Niklaas 1976).
- N.N., *De fraaie frank* (NBB 1989).

BIOGRAFIE

Paul Degraeve (*1945) studeerde Toegepaste Economische Wetenschappen aan de KU Leuven. Hij schreef verscheidene publicaties in lokale en regionale heemkundige tijdschriften, waaronder bijdragen betreffende de baronieën Melsbroek en Perk. Paul Degraeve is tevens voorzitter van Heemkring ter Ham Steenokkerzeel, lid van de raad van bestuur van het Verbond voor Heemkunde Vlaams-Brabant en penningmeester van Heemkunde Vlaanderen.

Het Penningkabinet van de Koninklijke Bibliotheek van België

Vertrekpunt voor numismatisch, financieel of economisch onderzoek

Hannes Lowagie, Fran Stroobants, Celine Ben Amar en Christian Lauwers

Onderzoekers die zich met muntgeschiedenis bezighouden en liefhebbers van munten en penningen, vinden in het Penningkabinet van de Koninklijke Bibliotheek van België te Brussel (vanaf nu afgekort als PK) gegarandeerd hun gading.¹ Het PK bewaart en beheert 83.000 munten, 37.000 medailles, 18.000 bankbiljetten, 14.000 jetons, 2.000 gewichten en weegschalen van geldwisselaars, 22.000 eretekens en decoraties en 24.000 diverse stukken. Het PK wil een contactpunt en onderzoekscentrum vormen voor eenieder die met muntgeschiedenis in aanraking komt of erin geïnteresseerd is. Dit artikel gaat eerst in op de geschiedenis en de collectie van het PK. Vervolgens bespreken we de (publieks)werking van het PK en de verschillende databanken en digitaliseringprojecten. Hierdoor kan de lezer te weten komen hoe men online zaken kan opzoeken en welke catalogi binnenkort zullen verschijnen. Tot slot volgt een uitleg over de lopende onderzoeksprojecten. Dit maakt duidelijk waar het onderzoek in het PK zich momenteel op toespitst.

Een korte geschiedenis van het Penningkabinet

Het PK ontstond op 8 augustus 1835 als onderdeel van het *Musée d'armes anciennes, d'armures, d'objets d'art et de numismatique*.² Drie jaar later, op 2 augustus 1838, werd het opgenomen in de Koninklijke Bibliotheek van België. Het belangrijkste doel was het aanleggen van belangrijke verzamelingen munten en penningen. Door enkele gulle schenkingen van erudiete negentiende-eeuwse verzamelaars, kreeg het PK ook een waardevolle collectie antieke munten in haar bezit. Momenteel wordt veel sterker de nadruk gelegd op de aankoop van munten afkomstig uit de vroegere Nederlanden. Een korte bespreking van deze schenkingen en aankopen, kan daarom een goed beeld geven van de huidige collectie van het PK.

1 Alle info over de KBR is te vinden op: www.kbr.be. Diensthoofd van het Penningkabinet is de heer Johan van Heesch. We danken hem voor het nalezen van dit artikel.

2 Meer uitgebreide informatie over de ontwikkeling van het PK is te vinden in: J. Lallemand, 'Le Cabinet des Médailles', in: *Bibliothèque royale: Mémorial 1559-1969* (Brussel 1969) 297-309; J. Lallemand, 'Le Cabinet des Médailles de la Bibliothèque Royale', *La Vie Numismatique*, 35 (1985) 159-171; F. de Callatay, 'Une institution à découvrir: le Cabinet des Médailles de Bruxelles', *Arts, Antiques, Auctions*, 335 (2002) 11-13.

In 1843 kocht de Belgische Staat de collectie van de stad Brussel (2.740 munten, medailles en jetons). In 1899 kocht het PK de verzameling van Albéric du Chastel voor 300.000 BEF.³ De verzameling telt ongeveer 800 Griekse en Romeinse stukken en is uitzonderlijk door de zeldzaamheid en de goede staat van bewaring van de stukken. Ze omvat verschillende belangrijke zeldzame exemplaren, zoals de *tetradrachme* van Naxos en de *aureus* van Uranius Antoninus. In 1902 en 1906 volgden nogmaals twee aankopen van deze verzamelaar.

Romeinse *aureus* (goud) met het portret van keizer Vitellius, Rome, 69 n.C. (Inv. penningkabinet-KBR: Du Chastel 428) – 19 mm.

De belangrijkste schenking vond plaats in 1900. Clara Bischoffsheim, de moeder van Lucien de Hirsch (1857-1887) liet bij haar overlijden in 1899 de collectie van haar voortijdig overleden zoon na aan het PK.⁴ Het kostbaarste stuk van deze collectie is zonder enige twijfel de *tetradrachme* van Aitna.⁵ Deze munt werd in Catania uitgegeven door Hieron van Syracuse, die de naam van de stad in Aitna veranderde nadat hij haar had veroverd (476-461 v.C.). Deze tetradrachme van Aitna is de meest kostbare Griekse munt van de wereld omdat het een uiterst zeldzame munt is. Dit omwille van twee redenen.

Griekse *tetradrachme* (zilver) geslagen in de stad Aitna (Catania, Sicilië) ca. 465-460 v.C.. (Inv. KBR-penningkabinet: De Hirsch 269) – 26 mm.

3 F. de Callatay en J. Van Heesch, *Greek and Roman Coins from the Du Chastel collection: coin cabinet of the Royal Library of Belgium* (Londen 1999); F. de Callatay en J. van Heesch, 'La collection Albéric du Chastel', *Dossiers d'Archéologie*, 248 (1999) 4-13.

4 P. Naster, 'La collection Lucien de Hirsch', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 39 (1961) 82-85.

5 Zie : F. de Callatay, 'The Brussels tetradrachm of Aitna: possibly the most precious ancient coin of the world', in: P. Iossif (red.), *All that glitters...: The Belgian contribution to Greek numismatics* (Athene 2010) 80-89.

Eerst en vooral: Aitna was slechts een tijdelijke naam voor de stad Catania. Toen Catania rond 478 v.C. werd veroverd door de broers Gelon en Hieron Deinomenides, veranderden ze de naam naar Aitna. Maar na de tirannie van de Deinomenides (Hieron stierf in 467 v.C.) kwamen de oude inwoners in opstand en herwonnen ze hun stad in 461 v.C. Ze gaven hun stad meteen terug haar oude naam Catania. Dus de naam Aitna heeft slechts een kleine twintig jaar bestaan. Tijdens deze korte periode werden enkele munten geslagen waarvan nu enkel nog deze tetradrachme en enkele obolen bewaard zijn gebleven. De andere munten werden heel waarschijnlijk door de Cataniërs hersmolten om terug een eigen munt te slaan. Een tweede reden voor de uitzonderlijke waarde is dat de graveur van de munt de enige Griekse graveur van munten is die een moderne naam heeft gekregen: de Aitna-meester. Van hem kennen we niet enkel de tetradrachme en de obolen van Aitna, maar ook de prachtige tetradrachmen van Naxos. Zijn stijl is uniek, en het onderwerp van zijn werken is altijd wijn, druiven, Dionysos of Silenen.

Deze kostbare munt kwam dus in het bezit van het PK na schenking van de verzameling de Hirsch. Deze verzameling telt 1.877 stukken die allen van onberispelijke kwaliteit zijn. Naast munten omvatte dit legaat ook een omvangrijke bibliotheek en een collectie belangrijke vazen, beeldjes en archeologische voorwerpen. Het meest opvallende stuk is de ceremoniële dolk van farao Kamose, die door de egyptoloog Mariette werd opgedolven.⁶

De verwerving van de collecties van de erudiete negentiende-eeuwse verzamelaars du Chastel en de Hirsch was van groot belang omwille van de voortreffelijk bewaarde en fraaie munten. Er volgden nadien nog talrijke schenkingen. In 1907 en 1908 werden 1.255 Alexandrijnse munten aangekocht. Giovanni Dattari schonk in 1910 zijn collectie van 5.200 munten die voornamelijk uit de derde eeuw n.C. stammen. In 1924 verwierven het PK en de Universitaire Stichting elk de helft van de verzameling van burggraaf B. de Jonghe. Ze omvatte meer dan 6.000 Gallische, Merovingische en Karolingische munten, alsook munten uit alle prinsdommen en heerlijkheden in de Nederlanden. Het duurde niet lang voor de Universitaire Stichting haar deel in bewaring gaf en vervolgens afstond aan het PK. Verder breidde het PK zijn collectie uit door onder andere schenkingen van Romeinse munten (gift vanwege Paul Tinchant en Pierre Bastien), Chinese munten (giften vanwege Julien Andrian, Eugène Slosse en de Chinese regering) en van pauselijke munten (gift vanwege Charles van Schoor). In de periode 1914-1954 kwam de aankoop door een beperkte begroting op een laag pitje te staan. De aankoop beperkte zich tot munten en penningen uit de Nederlanden. Hierdoor is de verzameling munten uit de Nederlanden de meest volledige collectie die er bestaat. Een prachtstuk is bijvoorbeeld de gouden royal van Lodewijk van Nevers, de oudste gouden munt geslagen in de Nederlanden (tussen 1326-1330).⁷ In 1971 ging de Nationale Bank ermee akkoord dat het PK de bewaarder werd van de vermaarde schat van Liberchies, die bestaat uit honderden Romeinse gouden munten. In 1976 verwierf het PK de verzameling eretekens van Dom Grégoire De Clercq, die 5.549 stukken telde. Ook vandaag nog is het PK de gelukkige ontvanger van gulle schenkingen, zoals die van Claude Roelandt (1998-99: duizenden munten van de laatste drie eeuwen) of van de erfgenamen van Zéphyr Henin (eveneens duizenden munten, van de Oudheid tot vandaag). Een bijzonder waardevolle schenking was de overhandiging van meer dan 1.300 Griekse bronzen munten door de heer Marc Bar.⁸ Uiteraard beschikt het PK ook over een uitgebreide verzameling hedendaagse munten en papiergeld. Het belang van de huidige collectie en de aankooppolitiek van het PK in de periode 1969-2008, worden uitgebreid behandeld in twee artikels van François de Callatay, onderzoekslei-

- 6 C. Ben Amar, 'The Dagger of Pharaoh Kamose, the oldest glory of the Royal Library of Belgium', *In Monte Artium*, 5 (2012), 45-67.
- 7 J. Baerten, 'Le Royal d'or attribué à Louis de Crécy et à Louis de Male', *Bulletin de Cercle d'Etudes Numismatiques*, 1 (1964), 31-33.
- 8 Bovendien maakte Marc Bar van deze collectie een eigen catalogus: M. Bar, *La collections de bronzes grecs de Marc Bar* (Brussel 2007).

Dolk van farao Kamose (ca. 1550 v.C.). Brons, hout, zilver en goud. Collectie baron L. de Hirsch - 318 mm.

der van de Koninklijke Bibliotheek.⁹ De laatste aankoop van groot belang was de verwerving van de bronzen Byzantijnse munten van Henri Pottier in december 2009. De collectie Pottier is de tweede grootste collectie Byzantijnse munten ter wereld, na de collectie van 'Dumbarton Oaks' te Washington, en dus de belangrijkste collectie van Europa.¹⁰

Een tweede belangrijk deel van de collectie van het PK is zijn bibliotheek. Ieder werk, artikel of tijdschrift waarin aspecten over muntgeschiedenis worden verzameld, wordt hier bewaard. De bibliotheek bezit een uitgebreide collectie monografieën en is geabonneerd op de belangrijke numismatische tijdschriften wereldwijd. Een beredeneerde bibliografie wordt bijgehouden door het Koninklijk Belgisch Genootschap voor Numismatiek (KBGN). Op hun website (<http://www.numisbel.be/welkomnl.htm> - onder 'publicaties') kan u de basiswerken terugvinden, alsook een jaarlijkse bibliografie van de Belgische Numismatiek. In deze bibliografie vindt u alle werken die geschreven zijn over numismatische aspecten in België. Het is een belangrijk hulpinstrument dat de geïnteresseerde onderzoeker al een grote stap op weg helpt. Het KBGN is ook verantwoordelijk voor de uitgave van het belangrijkste tijdschrift van de numismatiek in België: het 'Belgisch Tijdschrift voor Numismatiek en Zegelkunde'. Alle uitgaven van dit tijdschrift (vanaf 1841) zijn gratis toegankelijk op de website. In dit tijdschrift worden alle aspecten van de Belgische numismatiek behandeld. Naast de belangrijkste studies en tijdschriften, bezit het PK ook meer dan 30.000 verkoopcatalogi. Hierin publiceren handelaars in munten hun koopwaar, samen met alle informatie, de afmeting, de staat, de prijs en een afbeelding van de munt. Deze vormen een rijke bron voor wie munten bestudeert. Kortom, door haar rijkdom en volledigheid is de bibliotheek van het PK een must voor iedere onderzoeker die met muntgeschiedenis in aanraking komt. De medewerkers van het PK zijn steeds bereid u verder te helpen in de zoektocht naar geschikte literatuur.

Een tweede belangrijk deel van de collectie van het PK is zijn bibliotheek. Ieder werk, artikel of tijdschrift waarin aspecten over muntgeschiedenis worden verzameld, wordt hier bewaard.

De publiekswerking en contactinformatie van het Penningkabinet

De algemene coördinatie van het wetenschappelijk onderzoek in de Koninklijke Bibliotheek van België staat onder leiding van de heer François de Callatay. Hij is tevens numismaat en expert in de muntgeschiedenis van de Griekse Oudheid. De dagelijkse leiding gebeurt door Johan van Heesch, conservator van het PK en expert in de munten van de oudheid en middeleeuwen. In zijn team zijn er verschillende medewerkers actief die elk vanuit hun vakkennis participeren in een wetenschappelijk project en onderzoek doen naar de munten uit de collectie. Een overzicht van deze projecten en de medewerkers volgt verder in dit artikel. Als er bij archeologische opgravingen in België munten worden gevonden, wordt vaak de hulp ingeroepen van de onderzoekers voor

9 F. de Callatay, 'L'importance des collections du cabinet des médailles de Bruxelles', *Belgisch Tijdschrift voor Numismatiek en Zegelkunde*, 142 (1996) 255-267; F. de Callatay, 'Quarante ans d'acquisitions patrimoniales au cabinet des médailles de la Bibliothèque Royale de Belgique : un bilan chiffré (1969-2008)', *Belgisch Tijdschrift voor Numismatiek en Zegelkunde*, 156 (2010) 175-188.

10 J. van Heesch, 'The Pottier collection of Byzantine bronze coins in the Royal Library of Belgium', *Electronic newsletter of the International Numismatic Council*, 9 (2010), 6-7 en F. de Callatay, 'Quarante ans', 184.

de identificatie en datering van de muntvondsten. Vanuit deze expertise zijn ze steeds bereid verzamelaars en onderzoekers bij te staan in hun zoektocht. De medewerkers zijn ook lid, of alleszins nauw verbonden met het bovenvermelde Koninklijk Belgisch Genootschap voor Numismatiek. Dit genootschap heeft onder zijn leden de belangrijkste numismaten uit dit land. Ze kunnen dus steeds doorverwijzen naar de expert ter zake.

De munten en penningen van het PK kunnen allemaal geconsulteerd worden, maar omwille van redenen van organisatie en veiligheid kan dit enkel na een voorafgaande afspraak en enkel ter plaatse. Het is ook vereist een lezerskaart van de Koninklijke Bibliotheek van België voor te leggen. Een lezerskaart is te verkrijgen aan de inschrijvingsbalie op vertoon van een identiteitsbewijs (een dagkaart kost u € 2,50, een jaarkaart € 20). Indien een geïnteresseerde bezoeker de munten uit een bepaalde streek of periode wil bekijken, dan maakt hij hiervoor een afspraak bij een van onze medewerkers (zie de lijst achteraan deze bijdrage). Hij/zij kan dan advies geven, aangeven over hoeveel munten of penningen het PK precies beschikt en deze dan klaarleggen. Tijdens de consultatie kan altijd verder advies of bijkomende munten opgevraagd worden. Het raadplegen gebeurt altijd onder toezicht van een van de medewerkers. De bibliotheek van het PK is wel steeds zonder voorafgaande afspraak te raadplegen. Een algemene catalogus van de werken in de KBR is online te doorzoeken via de website. Alle werken uit de collectie van de KBR zijn uitsluitend ter plaatse te consulteren, het is niet mogelijk boeken te ontlenen en mee te nemen naar huis. Het PK is iedere werkdag open van 9 uur tot 13 uur en van 14 uur tot 17 uur. Meer informatie over het PK (contactgegevens, openingsuren, activiteiten, publicaties) is te vinden als appendix achteraan deze bijdrage en op onze website.¹¹

11 http://www.kbr.be/collections/medailles/medailles_nl.html.

In de inkomhal van het PK is er een permanente tentoonstelling te zien met een verzameling bronzen penningen uit het Fonds Dupont. Wereldwijd doen diverse musea en organisaties beroep uit de collectie munten van het PK voor hun tentoonstellingen. De munten uit het PK reizen letterlijk de wereld rond. In 2013 zijn er munten uit de collectie van het PK te zien in het J. Paul Getty Museum in Malibu, USA en ook in het Cleveland Museum in een tentoonstelling over Sicilië. Die tentoonstelling verhuist vervolgens in 2014 onder andere door naar Palermo in Sicilië. In de voorbije jaren waren er munten uit het PK te zien in New York in een tentoonstelling over Babylonië, maar ook in Athene, Düsseldorf, Mariemont, Bonn of het MAS te Antwerpen werden enkele van onze munten tentoongesteld. Uiteraard is een dergelijke samenwerking en uitlening enkel mogelijk na het afsluiten van de nodige contracten en verzekeringen. Niet enkel de munten, maar ook andere delen van de collectie worden ontsloten voor een grote publiek. Zo werkt het PK momenteel mee aan een Europees project¹² waarbij, naar aanleiding van de honderdjarige herdenking van 1914-1918, de eretekens en voorwerpen uit de Eerste Wereldoorlog gedigitaliseerd en ontsloten zullen worden.

12 Europeana heeft als doel het cultureel erfgoed voor een groot publiek toegankelijk te maken. Alle informatie vindt u op: <http://www.europeana.eu/portal/>.

Het werking van het Penningkabinet in praktijk: databanken, inventarisatie- en digitaliseringprojecten

Het is de voortdurende ambitie van het PK om zijn collectie te inventariseren, te digitaliseren en te publiceren. Er zijn vier databanken online beschikbaar. De eerste databank verzamelt de Belgische penningen die gefabriceerd zijn tussen 1794 en 1909. Penningen of medailles zijn muntachtige voorwerpen zonder betaalwaarde, die bedoeld zijn als aandenken aan gebeurtenissen of personen. Deze databank wordt nog iedere dag uitgebreid. De tweede databank is een fotoinventaris van de 1.385 bas-reliëfs of penningmodellen in brons en ijzer uit

het Marie-Louise Dupont Fonds, verworven door de Koning Boudewijnstichting in 2006 en in depot gegeven aan het PK. Deze unieke verzameling vormt een indrukwekkende staalkaart van de geschiedenis van de beeldhouwkunst en de medaillekunst in België. Oprichter en beheerder van deze verzameling was Marie-Louise Dupont, bestuurder van de penningfabrikant Fibru-Fisch (1853-1998). Deze collectie omvat ook penningen die Dupont ontdekte in het archief van de firma Fonson.¹³ Een derde databank verzamelde de religieuze penningen in het bezit van het PK die geslagen werden tijdens het Ancien Régime.¹⁴ Tot slot is er een vierde databank die de noodmunten uit de Nederlanden omvat. Noodmunten waren munten geslagen in tijden van crisis of oorlog. Ze zijn zeer interessant voor de studie van perioden van crisis, oorlog en armoede.¹⁵ Deze databank werd voorbereid door Cécile Arnould en wordt momenteel afgewerkt door Jacqueline Van Driessche en Céline Ben Amar.

Het PK is ook een belangrijke partner in het befaamde *Sylloge Nummorum Graecorum*-project. Dit project werd in 1931 door de British Academy opgestart.¹⁶ Het doel is het verzamelen van de talrijke Griekse munten die zijn opgeslagen in grote publieke en private collecties. Van bij aanvang heeft het project gebruik gemaakt van een nieuwe indeling, met illustraties en teksten op tegenoverliggende pagina's. Veel landen, waaronder Duitsland, Frankrijk, Griekenland, Israël, Italië, de Verenigde Staten, Zweden en Zwitserland, hebben zich aangesloten bij het __-project en hun collecties (deels) gepubliceerd. Het PK van de Koninklijke Bibliotheek van België heeft een collectie van ongeveer 7.000 Griekse munten. De publicatie van deze munten in de SNG-reeks is in volle gang. Het eerste volume, *La collection des bronzes grecs de Marc Bar, Sylloge Nummorum Graecorum België 1*, werd in 2007 uitgebracht. Het tweede volume, bestaande uit ongeveer 2.000 Griekse munten geslagen in Egypte onder de Ptolemaeën en de Romeinse keizers van de eerste drie eeuwen n.C., is in druk en zal binnenkort verschijnen. Twee andere volumes, respectievelijk gewijd aan Griekse munten van Klein-Azië en aan de munten van het Oosten (Seleuciden, Parthen en Indo-Grieken) zijn in voorbereiding. Deze volumes zullen in het Engels gepubliceerd worden omwille van het internationale belang van een dergelijke collectie.

Een andere belangrijke publicatie in voorbereiding is een studie van de zogenoemde Alexandrijnse *nummi*. Dit zijn bronsmunten die zijn uitgegeven tussen 294 en 340 n.C. Tijdens het internationaal congres voor numismatiek te Brussel in 1910 hield de Italiaanse verzamelaar Giovanni Dattari een uiteenzetting over het gewicht van de bronzen Romeinse munten na de hervorming onder Diocletianus¹⁷, waarna hij het illustratiemateriaal voor zijn onderzoek aan het PK schonk.¹⁸ Deze verzameling bestond uit maar liefst 5.200 uitstekend bewaarde munten, voornamelijk afkomstig uit het muntatelier te Alexandrië. Recentelijk werden deze Alexandrijnse *nummi* in de collectie van het PK gecatalogiseerd, meer dan honderd jaar na het verwerven van deze rijke verzameling. De catalogus telt 3.800 exemplaren, allen gedetailleerd beschreven en deels geïllustreerd, en vormt een enorme bron aan materiaal voor de studie van deze bronsmunten.

Tot slot wordt een inventaris voorbereid van alle Luikse munten (tiende eeuw tot einde Ancien Régime). De Luikse munten werden reeds uitgebreid onderzocht, beschreven en geïdentificeerd door Jean-Luc Dengis. In zijn onderzoek baseerde hij zich in belangrijke mate op de collectie van het PK.¹⁹ Nu wordt een publicatie voorbereid die de Luikse munten uit de collectie inventariseert en beschrijft. Het is het begin van wat moet resulteren in een finale digitale catalogus van de volledige collectie van het PK.

- 13 Meer informatie over deze collectie is te vinden in: *Van ijzer en brons: bas-reliëfs van de Marie-Louise Dupont-collectie* (Brussel 2008).
- 14 De drie databanken zijn te vinden online via: http://www.kbr.be/collections/medailles/medailles_nl.html.
- 15 Zie de bijdrage van Paul Degraeve over noodgeld uit de Eerste Wereldoorlog in dit nummer.
- 16 Alle informatie over dit project is te vinden op: <http://www.sylloge-nummorum-graecorum.org/>.

Gegraveerde portretpenning (zilver) met de afbeelding van Gerard Mercator door Simon de Passe, 1618 (Inv. penningkabinet-KBR: 2001-242, gift van de Vrienden van de KBR) – 64 x 51 mm.

- 17 G. Dattari, 'Étude expérimentale sur les monnaies de réforme de Dioclétien', in: A. de Witte & V. Tourneur (eds.), *Procès-verbaux et mémoires du congrès international de numismatique et d'art de la médaille contemporaine tenu à Bruxelles le 26, 27, 28 et 29 juin 1910* (Brussel 1910) 723-748.
- 18 'Mardi 28 juin. Séances de sections. IV. Section de numismatique', in: A. de Witte & V. Tourneur (eds.), *Procès-verbaux et mémoires du congrès international de numismatique et d'art de la médaille contemporaine tenu à Bruxelles le 26, 27, 28 et 29 juin 1910* (Brussel 1910) LXXXII; J. Lallemand, 'Het Penningkabinet van de Koninklijke Bibliotheek Albert I', *Jaarboek van het Europees Genootschap voor Munt- en Penningkunde* (1985), 135.
- 19 J.-L. Dengis, *Les monnaies de la principauté de Liège* (Wetteren 2006).

Lopende onderzoeksprojecten binnen het Penningkabinet²⁰

De medewerkers van het PK zijn betrokken in verscheidene onderzoeksprojecten. Het participeren in onderzoek is van groot belang voor de werking van het PK. Enkel zo kan de collectie grondig bestudeerd en wetenschappelijk ontsloten worden. Het stelt de medewerkers van het PK in staat de nodige vakkennis te vergaren. Zo kan beter worden ingespeeld op vragen van bezoekers en kunnen de munten beter geïdentificeerd worden. De projecten zijn geografisch en temporeel gezien erg uiteenlopend. Deze verscheidenheid is een grote meerwaarde voor de totale werking van het PK omdat zo elk deelgebied gedekt wordt. Toch is er een gemeenschappelijke onderzoeksvraag die bij ieder onderzoeksproject terugkomt. Zo staat onderzoek naar de regionale evolutie van de productie, circulatie, gebruik en integratie van munten en andere betaalmiddelen binnen het ruimere politieke, sociale en culturele kader steeds centraal. Op die manier worden veranderingen, evoluties en periodes van stabiliteit op lange termijn gedetecteerd en verklaard.

20 Alle onderzoeksprojecten worden gefinancierd door federaal wetenschapsbeleid België (BELSPO: <http://www.belspo.be>).

Onderzoeksproject 1: Handboek voor de monetaire geschiedenis van de Zuidelijke Nederlanden, het prinsbisdom Luik en Stavelot-Malmédy

Het eerste project behandelt de verschillende middeleeuwse en vroegmoderne muntsystemen en rekenmunten in de Zuidelijke Nederlanden. In rekeningen werden talrijke soorten termen en munten vermeld: pond Koninklijke parisis, pond Vlaamse parisis, pond Vlaamse groten, pond payment, schellingen, penningen, mijten, stuivers, aidants, enzovoort. De terminologie is zeer divers en niet eenvoudig te begrijpen. Enkele termen verwezen naar echte munten, andere naar rekenmunten. De verschillende soorten rekenmunten verwezen dus niet per se naar reële munten, maar fungeerden eerder als rekensysteem waarin waarden konden worden uitgedrukt. De waarde van reële munten, van goederen in natura of van lonen werden uitgedrukt in rekenmunten, waarna de betaling kon gebeuren. Dit project wil duidelijkheid scheppen in dit complex systeem. De uitgebreide terminologie zal verklaard worden zodat onderzoekers een naslagwerk ter beschikking hebben wanneer ze in hun onderzoek met de materie te maken krijgen. Concreet wordt een naslagwerk voorbereid voor studenten, onderzoekers en andere belangstellenden waarin voor iedere landsheerlijkheid van de Zuidelijke Nederlanden eerst een overzicht wordt gegeven van de muntgeschiedenis in de streek, waarna wordt ingegaan op de gebruikte munten en rekenmunten en hun onderlinge verhoudingen. Op basis van concrete voorbeelden wordt uitgelegd hoe het rekensysteem in de

Unieke goudmunt met het portret van Karel V, geslagen in Besançon in 1578 (dus postuum), in 1883 aangetroffen...in de maag van een koe in het slachthuis van Namen! (Inv. penningkabinet-KBR: 1883 / kast I/59). – 34 mm.

middeleeuwen functioneerde en hoe men dus de waarde van de vermelde bedragen kan achterhalen. Ook de rol van de wisselaars wordt behandeld en de vele gedrukte monetaire werken die zij ter beschikking hadden (ordonnanties, tarieven, valuatieboeken en dergelijke meer). Dit zijn namelijk zeer interessante bronnen om meer te weten te komen over de onderlinge verhoudingen van de vele rekensystemen. De talrijke afkortingen die in de rekeningen voorkwamen zullen ook uitgelegd en verklaard worden. Het wordt een onmisbaar werktuig voor iedereen die in zijn onderzoek met rekeningen te maken krijgt. De medewerker in dit project is Hannes Lowagie.

Onderzoeksproject 2: Munt en muntgebruik in Noord-Europa: van de Laat-Romeinse tijd naar het begin van de vroege middeleeuwen

Dit project is de opvolger van een ouder project in het PK. Het doel van dit project was het catalogeren van alle Keltische, Romeinse en Merovingische muntvondsten in België (derde eeuw v.C. – zevende eeuw n.C.). Het PK bezit uniek en nauwelijks ontgonnen bronnenmateriaal voor de monetaire geschiedenis van deze periode. Het PK wil de draad weer oppikken door de door haar verzamelde gegevens opnieuw beschikbaar te stellen en nieuwe vondstensembles uit officiële opgravingen te bestuderen. Daarbij focussen we in eerste instantie op het muntgebruik en de muntcirculatie in de laatste fase van de Romeinse tijd en de overgang naar de vroege middeleeuwen, aan de hand van de studie van goed opgegraven sites. We hopen zo meer inzicht te verwerven in de evolutie van een haast volledig gemonetariseerde maatschappij naar een quasi muntloze samenleving, waarin geld en munt terug het privilege van bevoorrechte sociale groepen zal worden. Deze overgang zal niet enkel bestudeerd worden binnen Belgische context. Goed bestudeerde buitenlandse sites worden ook opgenomen in het onderzoek. De bedoeling is om elke vindplaats op zich afzonderlijk online en in druk te publiceren. Op basis van onderzoek van 600 laat-Romeinse bronsmunten in de site van Neerharen-Rekem werd door Fran Stroobants onderzocht via welke instanties en op welke manier de munten de Germaanse nederzetting bereikten. Hoe werd dit kleingeld gebruikt door de bewoners van het dorp? Tot wanneer circuleerden deze bronsmunten en hoe kwamen ze uiteindelijk in de bodem terecht? De catalogus van de muntvondsten en de resultaten van dit onderzoek worden in de nabije toekomst gepubliceerd in *Relicta*, het wetenschappelijke tijdschrift van het Agentschap Onroerend Erfgoed.²¹ Dit project is een onderdeel van de onderzoeksprojecten gefinancierd door BELSPO. De site van Neerharen-Rekem is onderzocht door Fran Stroobants. Céline Ben Amar werkt momenteel aan het deel over de Rijnlimes in 'Germania Inferior'. Hierbij worden muntvondsten uit opgravingen van verschillende grensverdedigingsposten in Nederland en Duitsland onderzocht. Beide medewerkers hebben daarenboven samen met Johan van Heesch aan het materiaal van Tongeren gewerkt. De casus van de O.L.V.-basiliek te Tongeren, opgegraven tussen 1997 en 2008, is interessant door de aanwezigheid van overblijfselen van een laat-Romeinse basilica en een Merovingische kerk op dezelfde plaats. Zo werd de continuïteit tussen de laat-Romeinse en vroegmiddeleeuwse periode bijzonder duidelijk. De catalogus van de muntvondsten en resultaten van het onderzoek zijn samengebracht in een onderzoeksrapport.²² Een gelijkaardige casus is dat van de O.L.V. kathedraal te Doornik, waar de continuïteit ook duidelijk werd aangetoond.²³

Onderzoeksproject 3: IUAP-project:²⁴ Een vergelijking van regionaliteit en duurzaamheid in Pisidië, Boeotië, Picenum en Noordwest Gallië tussen de IJzertijd en de Middeleeuwen (1000 v.C. - 1000 n.C.)

Dit project wenst de regionale ontwikkeling van enkele regio's in Turkije, Griekenland, Italië, België en Noord-Frankrijk op lange termijn te bekijken.

21 F. Stroobants, 'Coins and Coin use at the late Roman village of Neerharen-Rekem', *Relicta* 10 (2013), in druk, 81 p.

22 J. van Heesch, F. Stroobants en C. Ben Amar, 'De muntvondsten uit de O.L.V.-Basiliek te Tongeren', Onderzoeksrapport aangeboden bij de Vlaamse Gemeenschap (Brussel 2012) 79 p.

23 J. van Heesch, 'Les monnaies et la circulation monétaire à Tournai au Bas-Empire', in: R. Brulet (ed.), *La cathédrale Notre-Dame de Tournai. L'archéologie du site et des monuments anciens. Volume 3 : Mobiliers, archéozoologie et anthropologie sépulturales épiscopales* (Namen 2012) 48-77.

24 IUAP= 'interuniversitaire attractiepolen'. Dergelijk programma beoogt netwerken van onderzoeksgroepen aan beide kanten van de taalgrens samen te brengen, hun kritische massa te vergroten en hun internationale positie te versterken. Het IUAP is het enige programma voor de financiering van wetenschappelijke samenwerking tussen beide landsgedeelten.

Werkpakket 6 van dit project focust specifiek op de ontwikkeling van de regionale monetaire economieën in deze gebieden, en wordt gerealiseerd aan het PK onder leiding van Johan van Heesch. Centraal staat de vraag welke rol het muntwezen speelde in de maatschappij. Zo wordt de impact van de introductie van het muntstelsel op de manier waarop handelsartikelen werden uitgewisseld, onderzocht. Hoe veranderde de transitie van een ruileconomie naar een gemonetariseerde economie de intermenselijke relaties? Dergelijk onderzoek kan blootleggen welke rol de munten speelden in een economie. Waren de munten de kern van de economie en het enige erkende middel waardoor goederen een waarde kon worden toegekend, of was het slechts een bijkomend gegeven, naast een bloeiende ruilhandel? Hoe gebeurden kleine betalingen in een maatschappij met enkel grote, gouden munten? Belangrijk hierbij is het onderzoek hoe het muntwezen werd geïnstalleerd en gecontroleerd door het centrale regime en hoe dit vervolgens werd toegepast door de bevolking. En hierbij aansluitend: hoe veranderde een verzwakking van het centrale regime de economie en het geldwezen? Belastingen waren hierbij een belangrijk aspect omdat een overheid kon bepalen dat belastingen enkel in erkende valuta (munten) dienden te worden betaald. Op die manier verliep de monetarisatie van bovenuit en werd de bevolking verplicht geheel of een deel in de geldeconomie deel te nemen. Ook de impact van de instelling van een huurlingenleger, waarbij de soldijen werden uitbetaald met munten, wordt onderzocht. Naast het economische aspect komt ook de rol van de munten in een samenleving aan bod, want munten werden niet enkel gebruikt om betalingen uit te voeren, maar bijvoorbeeld ook als offer. Kortom, waar en hoe circuleerden de munten in een samenleving en wat vertelt ons dat over de sociaal-economische, culturele en politieke structuur van die samenleving?

Munten werden niet enkel gebruikt om betalingen uit te voeren, maar bijvoorbeeld ook als offer.

Dit onderzoek wordt uitgewerkt door Christian Lauwers en Fran Stroobants. Christian Lauwers onderzoekt de munten en het muntgebruik in onze streken van de derde eeuw v.C. tot de twaalfde eeuw n.C. Hij spendeert specifiek aandacht aan de invloed van veranderende politieke regimes op het gemunt geld en het gebruik ervan. Dit doet hij door de economieën van Gallische stammen van de IJzertijd, van het Romeinse Rijk, van Germaanse koninkrijken, van het Karolingische rijk en van de post-Karolingische periode met elkaar te vergelijken. Algemeen omvat het onderzoeksgebied Noord-Frankrijk, België, Luxemburg, Nederland en het westen van Duitsland, dus regio's binnen en buiten het Romeinse Rijk. De integratie van de zogenaamde barbaarse wereld in het westerse economische systeem wordt bestudeerd, evenals de gevolgen van de invoering en het gebruik van kleingeld, mijnbouw, de aanwezigheid van permanente troepen aan de *limes* en de rol van het centrale beleid (belastingheffing in valuta). De samenstelling van muntschatten (metalen, denominaties, data van afgifte, het aantal munten) en hun geografische verdeling zullen met elkaar vergeleken worden doorheen de IJzertijd, de Romeinse tijd en de middeleeuwen. Daarnaast zullen ook losse vondsten bestudeerd worden. De verwerking van de verzamelde en geclassificeerde gegevens, evenals hun confrontatie met de archeologische contexten en literaire bronnen, zal leiden tot

een theoretisch kader over de evolutie van munten en de socio-economische gevolgen voor de gebruikers en producenten. Fran Stroobants focust dan weer op zuidwest-Anatolië (Turkije) en dit van de Perzische tot de Byzantijnse periode (zesde eeuw v.C. – twaalfde eeuw n.C.). Door opnieuw te werken met een breed tijds kader kan de monetaire ontwikkeling op lange termijn onderzocht worden. Daarbij wordt ingegaan op de precieze impact van verschillende politieke autoriteiten op muntproductie, –circulatie en –gebruik te bestuderen. Was er sprake van een lokaal en/of regionaal monetair beleid? Basis van dit onderzoek zijn de opgravingen te Sagalassos. Deze bieden een zeer rijke bron aan materiaal en vormen het uitgangspunt wat betreft de Hellenistische, Romeinse en Byzantijnse periodes.

**Besluit:
het Penningkabinet van de Koninklijke Bibliotheek van België:
vertrekpunt voor numismatisch, financieel of economisch onderzoek**

In dit artikel werd de werking van het Penningkabinet voorgesteld. Eerst werd ingegaan op de collectie en zijn ontstaansgeschiedenis. De collectie werd uitgebreid door enkele belangrijke schenkingen van negentiende-eeuwse verzamelaars, aangevuld met een gerichte aankooppolitiek. Het penningkabinet heeft ook een zeer uitgebreide bibliotheek. De laatste jaren wordt het onderzoek binnen het PK uitgebreid waardoor de collectie niet alleen steeds verder geïnventariseerd wordt, maar de collectie wordt ook wetenschappelijk bestudeerd. Het fundamenteel onderzoek wordt ook steeds uitgebreid. Zo is het PK niet louter een bewaarplaats van de belangrijkste collectie munten en penningen van België, maar ook een onderzoekscentrum van het financiële en monetaire wezen. Iedereen met een interesse voor heemkunde of lokaal erfgoed kan in zijn onderzoek te maken krijgen met munten, penningen, medailles, eretekens of rekenmunten. Met al je vragen hieromtrent kan je bij de medewerkers van het PK terecht. De medewerkers kunnen vanuit hun expertise helpen met identificatie of doorverwijzing naar de geschikte literatuur.

**Appendix:
beperkte bibliografie over de Vlaamse numismatiek**

- Zoals vermeld maakt de Koninklijk Belgische Genootschap voor Numismatiek jaarlijks een bibliografie van de Belgische numismatiek op. Alles is te raadplegen op de website www.numisbel.be.
- W. Blockmans, 'La participation des sujets flamands à la politique monétaire des ducs de Bourgogne (1384-1500)', *Belgisch Tijdschrift voor Numismatiek en Zegelkunde*, 119 (1973) 103-134.
- Blockmans, W. en Blockmans F., 'Devaluation, coinage and seigniorage under Louis de Nevers and Louis de Male, counts of Flanders (1330-1384)', N.J. Mayhew (ed.), *Coinage in the Low Countries (880-1500)*, 69-94.
- T.W. Blomquist, 'The early history of European banking: merchants, bankers, and Lombards of thirteenth-century Lucca in the County of Champagne', *Journal of European Economic History*, 14 (1985) 3, 521-536.
- P. Cockshaw, 'A propos de la circulation monétaire entre la Flandre et le Brabant de 1384 à 1390', *Contributions à l'histoire économique et sociale*, 6 (1970-1971) 105-141.
- C. Dekesel, *Bibliography of 16th century numismatic books: illustrated and annotated catalogue* (Londen 1997).
- C. Dekesel, *Bibliography of 17th century numismatic books: illustrated and annotated catalogue* (Londen 2003).
- L. Deschamps de Pas, *Essai sur l'histoire monétaire des comtes de Flandre* (Parijs 1863), 56 p.
- R. De Roover, *Money, banking and credit in mediaeval Bruges: Italian merchant-bankers, lombards and money-changers, a study in the origins of banking* (Cambridge 1948).
- A. De Schodt, *Résumé historique de la numismatique brugeoise* (Brugge 1888).
- A. De Schodt, *Les jetons de la ville et de la chatellenie de Courtrai* (Brussel 1890).
- A. De Witte, *Histoire monétaire des comtes de Louvain, ducs de Brabant et marquis du Saint Empire Romain [Histoire monétaire du Brabant], volume I* (Antwerpen 1894); *volume II* (Antwerpen 1895); *volume III* (Antwerpen 1897).
- O. Elsen, 'La monnaie des comtes de Flandre Louis de Nevers (1322-1346) et Louis de Male (1346-1384) d'après les comptes et les ordonnances monétaires', *Belgisch Tijdschrift voor Numismatiek en Zegelkunde*, 141 (1995) 37-183.
- V. Gaillard, *Recherches sur les monnaies des comtes de Flandre* (Gent 1857).
- P. Genard, *L'hôtel des monnaies d'Anvers* (Brussel 1872).

- J. Ghysens, *Les petits deniers de Flandre des XII et XIIIe siècles* (Brussel 1971).
- J. Ghysens, *Choix de textes antérieurs à 1400 relatifs aux monnaies des Pays-Bas du Sud: textes utiles au numismate du Moyen Âge* (Louvain-la-Neuve 1997).
- T. Gobert, 'Monnaies, changeurs et banquiers à Liège', *Cercle numismatique Val de Salm. Bulletin*, 24 (2002) 5-10.
- D.M. Metcalf, 'Coinage and the rise of the Flemish towns', N.J. Mayhew (ed.), *Coinage in the Low Countries (880-1500)*, 1-24.
- J.H. Munro, 'Monnayage, monnaies de compte et mutations monétaires au Brabant à la fin du Moyen Age', J. Day (ed.), in *Etudes d'histoire monétaire, XII-XIXe siècles* (Lille 1984), 263-294.
- E. Schutysse, *De muntomloop in Vlaanderen* (Oostkamp 2002).
- P. Spufford, *Monetary problems and policies in the Burgundian Netherlands (1433-1496)* (Leiden 1970).
- A. Vandepereboom, *Essai de numismatique yproise* (Brussel 1877).
- H. Van der Wee en J. Materné, 'De muntpolitiek in Brabant tijdens de late middeleeuwen bij de overgang naar de nieuwe tijd', *Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland*, 73 (1987) 37-58.
- P. Vandewalle, *Oude maten, gewichten en muntstelsels in Vlaanderen, Brabant en Limburg* (Oostende 1984).
- E.H. Van Gelder, 'Rapports sur la numismatique moderne 1500-1800', *Congrès international de numismatique. Rapports* (Parijs 1953), 103-127.
- E.H. Van Gelder en J. Van Kuyk, *De penningen en het geld van den Tachtigjarigen oorlog ('s-Gravenhage 1948)*.
- J. van Heesch, *De muntcirculatie tijdens de Romeinse tijd in het noordwesten van Gallia Belgica* (Brussel 1998).
- R. Van Uytven, 'Geldhandelaars en wisselaars in het middeleeuws Brabant', *Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland*, 73 (1987) 1-20.
- H. Van Werveke, 'De economische en sociale gevolgen van de muntpolitiek der graven van Vlaanderen', *Annales de la Société d'émulation de Bruges: revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre*, 3 (1931) 1-15.
- H. Van Werveke, *De Gentsche stadsfinanciën in de middeleeuwen* (Brussel 1934).
- F. Verachter, *Documents pour servir à l'histoire monétaire des Pays-Bas* (Antwerpen 1840).
- J. Welten en R. Van Laere, *Met klinkende munt betaald: muntcirculatie in de beide Limburgen 1770-1839* (Utrecht 2010).

Appendix: contactgegevens van het personeel van het Penningkabinet:

Algemene coördinatie van het wetenschappelijk onderzoek in de Koninklijke Bibliotheek van België:

de Callatay, François (muntgeschiedenis van de Griekse oudheid)
callatay@kbr.be; +32 2 519 56 03

Medewerkers van het Penningkabinet:

van Heesch, Johan (conservator, dagelijkse leiding, munten van de oudheid en de middeleeuwen)
johan.vanheesch@kbr.be; +32 2 519 56 08

Ben Amar, Céline (penningen, archeologische voorwerpen, administratie)

celine.benamar@kbr.be; +32 2 519 56 06

Lauwers, Christian (onderzoeksproject: oudheid en middeleeuwen)

christian.lauwers@kbr.be; +32 2 519 56 09

Lowagie, Hannes (onderzoeksproject: middeleeuwen)

hannes.lowagie@kbr.be; +32 2 519 56 02

Ramakers, Paulette (fotografische reproducties, leeszaal, administratie)

paulette.ramakers@kbr.be; +32 2 519 56 04

Renard, Alain (bibliotheek, eretekens, moderne munten, administratie)

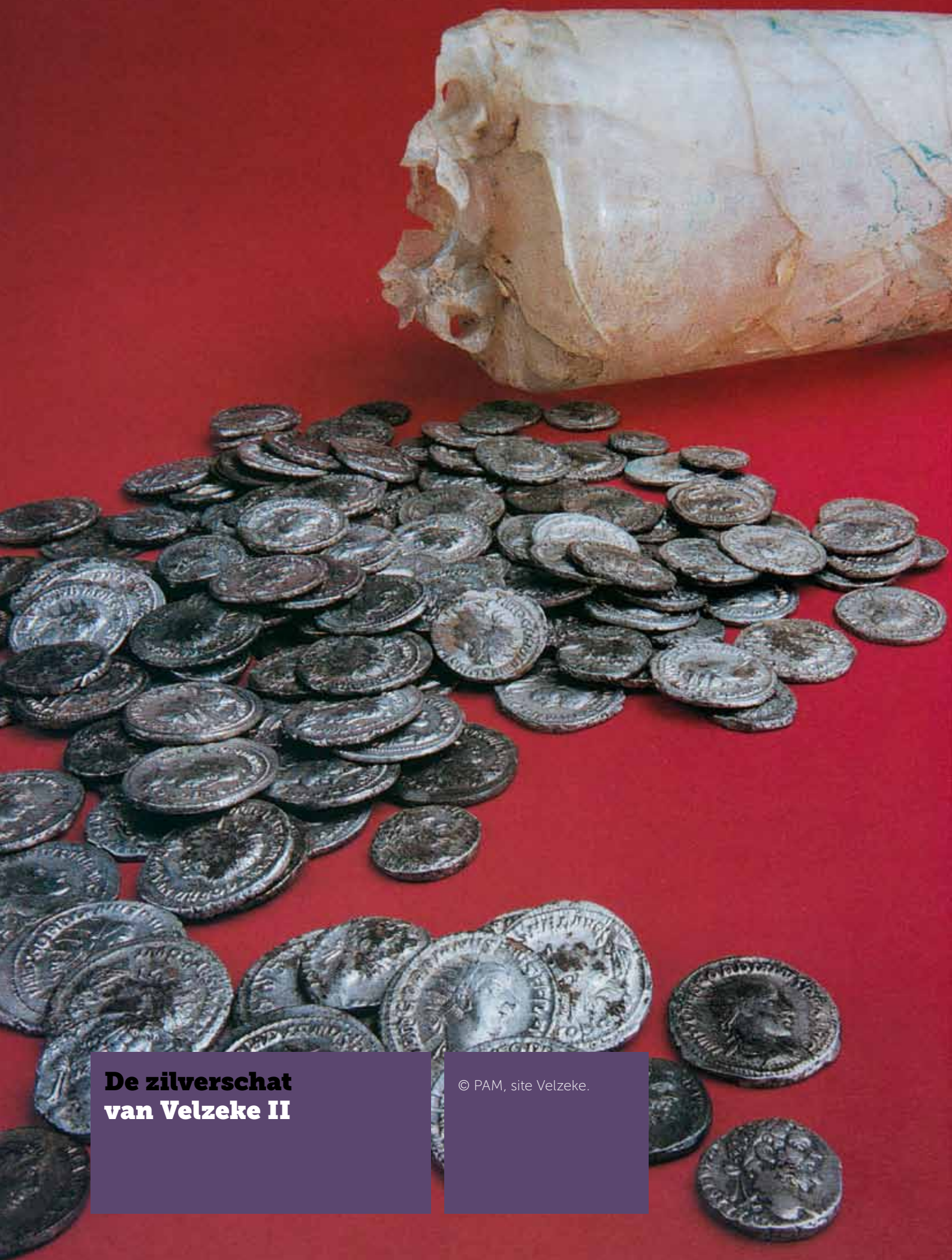
alain.renard@kbr.be; +32 2 519 56 07

Stroobants, Fran (onderzoeksproject: oudheid)

fran.stroobants@kbr.be; +32 2 519 56 05

Van Driessche, Jacqueline (penningen, databank, administratie)

jacqueline.vandriessche@kbr.be; +32 2 519 56 06

**De zilverschat
van Velzeke II**

© PAM, site Velzeke.

Uitmuntend geld

Tweeduizend jaar muntgeschiedenis in Vlaanderen, geïllustreerd door opgegraven schatvondsten

Luk Beeckmans

Wie droomde er als kind niet van om een schat te vinden, een koffer vol goudstukken? En af en toe gebeurt het ook echt: een fundering voor een nieuwe woning graven en op een goudschat uit de oudheid stoten, of een boomgaard rooien en prehistorische goudstukken vinden. Ook archeologen doen regelmatig muntvondsten tijdens opgravingen. Maar wie is de rechtmatige eigenaar van die schatten? En mag je zelf op schattenjacht gaan? In deze bijdrage geven we een kort overzicht van de regelgeving rond toevalsvondsten, actief schattenjagen, het eigendomsrecht op muntvondsten en de registratieplicht ervan. Vervolgens gaan we na hoe en waarom mensen op de meest bizarre plaatsen geld verborgen. Aan de hand van een aantal belangrijke schatvondsten bieden we ten slotte een overzicht van tweeduizend jaar geld, geldcirculatie en thesaurisatie in Vlaanderen.

Muntschatten en schattenjagen in het decreet

Een muntschat is volgens het decreet houdende de bescherming van het archeologisch patrimonium van 30 juni 1993 (Belgisch Staatsblad op 15 september 1993) een 'roerend archeologisch monument', aangezien de muntschat 'getuigenis aflegt van een tijdperk of een beschaving waarvoor opgravingen of vondsten de belangrijkste of een van de belangrijkste bronnen van informatie zijn'. Als de muntschat tijdens een archeologisch (voor)onderzoek wordt gevonden, stellen zich meestal weinig problemen aangezien het eigendomsrecht dan volledig berust bij de eigenaar van de grond en de nodige contracten werden opgemaakt met betrekking tot de bestemming van de vondsten.

Het archeologiedecreet hanteert eigenlijk het begrip 'toevalsvondst' en niet 'schatvondst'. Aangezien een archeologisch (voor)onderzoek gebeurt met de bedoeling het bodemarchief te ontdekken en te registreren, kan het dus nooit een echte 'schatvondst' opleveren. Een toevalsvondst is een vondst die, zoals het woord zelf zegt, 'bij toeval' gebeurt, bijvoorbeeld tijdens het ploegen van een akker door een loonwerker. Na zo'n toevalsvondst geldt in ieder geval de onmiddellijke meldingsplicht, zoals staat in artikel 8 van voormeld decreet.¹ Het melden van de vondst doet niets af aan de rechten op de vondst van de eigenaar van de grond of van de vinder. De erfgoedconsulent archeologie die zal reageren op de vondstmelding, kan de vondst niet confisqueren. Wel moet de vondst tijdelijk ter beschikking gehouden worden voor wetenschappelijk onderzoek.

1 Iedere archeologische toevalsvondst in Vlaanderen dient gemeld te worden aan het agentschap Onroerend Erfgoed. Een meldingsformulier is te vinden op <https://www.onroerenderfgoed.be/een-vondst-melden/>

Hoe zit het nu met de eigendomsrechten van zo'n toevalsvondst? Als het zou gaan om een portefeuille vol munten van meneer X, dan komt het eigendom uiteraard toe aan meneer X (of zijn rechtsopvolgers). Bij een archeologische muntschat zal het echter maar zelden mogelijk zijn om de oorspronkelijke eigenaar ervan te achterhalen. Als eigenaar van de grond en vinder van de munten één en dezelfde persoon zijn, dan is die persoon zonder twijfel eigenaar. Indien de eigenaar van de grond en de vinder van de munten verschillende personen zijn, dan is in principe ieder voor de helft eigenaar van de vondst. Als de vinder zich echter zonder akkoord en medeweten van de eigenaar op diens grond bevond, heeft de vinder geen recht op de muntschat.

Een laatste aandachtspunt is het gebruik van metaaldetectoren. Volgens het archeologiedecreet mag je alleen in het kader van een vergunde wetenschappelijke opgraving met een metaaldetector zoeken naar munten en andere archeologische voorwerpen. Het verbod op het gebruik van metaaldetectoren blijft echter een heikel thema en plaatst zowel professionele archeologen als musea voor dilemma's. Aangezien het zonder vergunning zoeken naar archeologische vondsten eigenlijk niet toegelaten is, worden metaaldetectievondsten immers niet altijd gemeld. Op die manier lopen archeologen heel wat potentiële informatie mis. Maar vaak is er ook een goede samenwerking. Zo ontdekten detectoramateurs in 2005 in het zuiden van de provincie Limburg een van de grootste muntschatten die ooit in Vlaanderen is gevonden. De achttiende-eeuwse schat, die meer dan 5.000 koperen munten bevatte, werd door de vindsters gemeld bij de Vlaamse overheid en ter beschikking gesteld voor verder onderzoek en conservatie. Om problemen te vermijden, werd enkele jaren geleden al een deontologische code opgesteld voor detectoramateurs. Momenteel is ook een nieuw onroerenderfgoeddecreet in de maak, dat het archeologiedecreet uit 1993 zou vervangen. In de conceptteksten voor dit nieuwe decreet is alvast sprake om het verbod op metaaldetectie af te schaffen en te vervangen door een soort licentiesysteem voor detectoramateurs.

Schatten verbergen

Bij muntschatten maakt men een onderscheid tussen noodschatten en spaarschatten. Een *noodschat* kwam tot stand wanneer een persoon of een instelling zich bedreigd voelde en daarom zijn meest waardevolle bezittingen verstopte in de tuin, onder een vloer of in een muur. Bij een acute oorlogsdreiging of tijdens rellen, maar ook bij een naderende bos- of stadsbrand stopten mensen hun muntstukken, goud, zilver en juwelen in een beurs, een kist of het eerste het beste voorwerp dat ze tegenkwamen en begroeven dat op een veilige plaats.

Een *spaarschat* is een voorraad geld die op een veilige plaats werd verstopt, meestal in of nabij het huis van de eigenaar en niet meer te voorschijn was gehaald hetzij door vergetelheid, hetzij door overlijden van de eigenaar. Er zijn twee types spaarschatten, de ene is een gevolg en de andere een van de oorzaken van de gebrekkige muntcirculatie in de pre-industriële periode. Een gewone spaarschat (in het Engels *currency hoarding*) kwam tot stand wanneer een persoon of een instelling geld opspaarde om er na verloop van tijd een geplande aankoop mee te doen, een lening af te betalen of een krediet af te lossen. Doordat er onvoldoende muntstukken in omloop waren, werden lonen en salarissen vaak onregelmatig of met lange tussenpozen uitbetaald.² De dagelijkse aankopen gebeurden daarom grotendeels op krediet waarvoor de betalingstermijn tot enkele weken, maanden of zelfs een jaar kon oplopen. De huur of een barbiersrekening bijvoorbeeld werden één keer per jaar vereffend, bakkersrekeningen om de paar weken. Huishoudens zetten geld dat occasio-

2 Zie elders in dit nummer de bijdrage van Thijs Lambrecht over dienstboden.

neel binnenkwam opzij tot er voldoende was om een rekening te vereffenen. In dergelijke gevallen bevatte de geldschat de gewone munten of bankbiljetten die in het dagelijkse geldverkeer werden gebruikt. Het tweede type spaarschat is een verzameling munten die het spreekwoordelijke appeltje voor de dorst vertegenwoordigde. Hoewel men voor dagelijkse kleine aankopen kopergeld gebruikte, werden grotere bedragen vereffend in zilver- of goudstukken. In handelscircuits hadden die munten een nominale waarde (de waarde die de munt officieel vertegenwoordigde), maar daarnaast hadden ze ook hun edelmetaalwaarde die varieerde met de evolutie van de goud- en zilverprijzen. Nieuwe zilver- en goudstukken werden vaak uit de circulatie gehaald door mensen die ze oppotten om speculatieve redenen, gokkend op evoluties in de wisselkoersen of simpelweg op de evolutie van de goud- en zilverprijzen. Dergelijke praktijken lagen overigens mee aan de basis van de muntschaarste. Wanneer men na verloop van tijd zijn appeltje voor de dorst wilde aanspreken, dan werd dat geld gewogen en omgewisseld volgens de courante edelmetaalprijzen of volgens de nominale waarden, naargelang hetgeen het meest voordeel opleverde. Dergelijke spaarschatten (in het Engels *savings hoarding*) bevatten meestal muntstukken van verschillende regio's en landen en vertegenwoordigen vaak een vrij hoge waarde.

Tot de negentiende eeuw hadden gewone huishoudens geen toegang tot banken. Geld werd daarom in huis bewaard, maar om veiligheidsredenen gebeurde dat vaak gecompartmenteerd: in beurzen, linnen zakken, kistjes, de spreekwoordelijke sok of schoen en die werden op hun beurt verborgen in commodes, koffers of tafelladen in verschillende kamers van het huis. Grotere bedragen werden soms ook in veiligheid gebracht onder een vloer of achter een losse steen in de muur.

Muntschatten zijn van alle tijden en vaak bevatten ze ook munten uit verschillende perioden. Archeologen dateren muntschatten op basis van de *sluitemunt*, de jongst uitgegeven munt die in de schat voorkomt. Op basis van de datum van de uitgifte ervan, kan men afleiden dat de schat in elk geval na die datum begraven of verborgen is geweest.³ Er wordt een onderscheid gemaakt tussen vondsten in gesloten contexten die onverstoord zijn gebleven en strooivondsten die door menselijke en dierlijke activiteit over een grotere oppervlakte verspreid zijn geraakt. De teruggevonden muntschatten informeren ons zeer goed over de muntcirculatie en de handelscontacten in onze regio's, zoals de volgende voorbeelden uit verschillende perioden illustreren.

Tot de negentiende eeuw
hadden gewone huishoudens
geen toegang tot banken.
Geld werd daarom in huis
bewaard.

3 C. Muldrew, *The economy of obligation. The culture of credit and social relations in Early Modern England* (Basingstoke 1998) 98-103; M. Morineau, 'Monnaie, monnayage, monétisation et monétarisation', in: *Etudes et documents* (1990) 395-406; C. Moriceau, *Les fermiers de l'Île-de-France. L'ascension d'un patronat agricole (XVe-XVIIIe siècle)* (Paris 1994) 754, geciteerd in: T. Lambrecht, *Krediet en de rurale economie in Vlaanderen tijdens de 18de eeuw* (Gent 2007) (ongepubliceerde doctoraatsverhandeling) 89-90.

DE GALLISCHE PERIODE

1. Gouden sieraden en munten van de Eburonen uit Beringen (Limburg)

Het depot van Beringen (© Gallo-Romeins Museum Tongeren).

In oktober 1995 vond de familie Guy en Sigrid Gillissen-Even bij het uitgraven van enkele funderingssleuven voor hun nieuwe woning in Beringen een unieke goudschat met sieraden en munten uit de Gallische tijd. De Galliërs leerden het gebruik van munten kennen door contacten met de Griekse beschaving, maar begonnen in de derde eeuw, ten laatste in de tweede eeuw v.C. zelf munt te slaan. De eerste lokale munten waren nabootsingen van de Griekse prototypen, maar geleidelijk aan werden ook nieuwe types gecreëerd. Hierbij evolueerde de voorstelling naar een gestileerde en meer abstracte vorm die aanleunde bij de Keltische kunst. Er waren verschillende regionale munten. Deze muntschat bestaat uit een reeks stukken die tot drie torques (halsringen) behoren, een halve armband en 25 gouden munten, waarvan 22 *regenboogshoteltjes* en drie *Atrebatens-staters*. De schat wordt gedateerd tussen ca. 150-90 v.C. en kan vergeleken worden met de vondst uit Niederzier (bij Düren, Duitsland). Het depot van Beringen wijst op nauwe culturele contacten met het Duitse midden-Rijngedebied en met het noordoosten van Frankrijk.⁴

Bewaarplaats: Gallo-Romeins Museum van Tongeren.

2. Gouden munten van de Eburonen uit Vechmaal (Heers, Limburg)

Bij het rooien van fruitbomen in Vechmaal (gemeente Heers), ongeveer vijf kilometer ten zuidwesten van Tongeren, vond de heer Janssen in 1997 een aantal goudstukken uit de late IJzertijd. Verder onderzoek met een metaalde-

4 L. Van Impe e.a., 'De Keltische goudschat van Beringen (prov. Limburg)', *Archeologie in Vlaanderen*, 6 (1997/1998) 9-132.

Het depot van Vechmaal (© Gallo-Romeins Museum Tongeren).

tector leverde in totaal 157 munten en één onbeslagen flan (een blanco schijfje dat tot een munt wordt geslagen) op. Deze munten vormden oorspronkelijk een gesloten context, die later bij het ploegen over een kleine oppervlakte werd verspreid. Er zijn vijf verschillende types ontdekt. De 116 *stater*s van de Eburonen (triskeles-type) vormen de meerderheid. De schat bevat verder 38 *stater*s van de Nervii (epsilon-type), één *stater* van de Treverii (pottina-type), één *stater* toegeschreven aan de Bellovaci (type met ster) en een *stater* van de Remi (oog-type). De schat van Heers dateert uit de periode van de Gallische oorlogen, meer bepaald uit het midden van de jaren vijftig v.C.⁵
Bewaarplaats: Gallo-Romeins Museum van Tongeren.

DE ROMEINSE PERIODE

Vanaf de Romeinse verovering van Gallië door Julius Caesar (58-50 v.C.) ontwikkelde zich stapsgewijs een geldeconomie. Belangrijke factoren die dit proces in de hand werkten, waren de uitbetaling van de Romeinse troepen en de inning van belastingsgeld. Langzamerhand verdwenen de Gallische munten uit de circulatie. Tijdens de derde eeuw ontspoorde het goed functionerende Romeinse systeem omdat het zilver- en goudgehalte van de munten drastisch gereduceerd werd. De *antoninianus* die onder de regering van Gallienus (260-268) werd uitgegeven, bevatte nog amper drie procent zilver. Mede onder invloed van de Germaanse invasies verdwenen de officiële munten uit omloop en werden ze opgepot en omgesmolten voor het vervaardigen van primitieve nabootsingen die als noodgeld circuleerden in het noorden van Gallië. In 310 n.C. creëerde Constantijn de Grote de *solidus*, een stabiele goudmunt die nog eeuwenlang door de Germanen en hun opvolgers zou worden gebruikt.⁶

5 N. Roymans, G. Creemers en S. Scheers, *Late Iron Age Gold Hoards from the Low Countries and the Caesarian Conquest of Northern Gaul* (Amsterdam, Tongeren 2012) 125-142.

6 M. Rogge, J. Lallemand & J. Van Heesch, 'De Gallo-Romeinse periode', in: M. Rogge en L. Beeckmans (eds.), *Geld uit de grond. Tweeduizend jaar muntgeschiedenis in Zuid-Oost-Vlaanderen* (Zottegem 1994) (Publicaties van het Provinciaal Archeologisch Museum van Zuid-Oost-Vlaanderen-site Velzeke, buitengewone reeks 2) 39-86.

3. Gouden aurei uit Asse (Vlaams-Brabant)

Een schat met gouden aurei uit Asse (© J.- M. Doyen).

Tijdens de jaren 1990 kwam in de vicus van Asse een Romeinse goudschat aan het licht met 76 *aurei* uit de regeringsperiode van Nero (54-68) tot Marcus Aurelius (161-180). De munten dateren uit de periode 64-177/178. Een belangrijk aantal stukken dateert uit de regering van Nero (30,26 %). Andere munten komen uit de regering van Otho (69) (1,32 %), Vitellius (69) (1,32 %), Vespasianus 69-79) (26,32 %), Titus (79-81) (3,95 %), Traianus (98-117) (9,21 %), Hadrianus (117-138) (10,53 %) Antoninus Pius (138-161) (10,53 %) en Marcus-Aurelius (161-180) (6,58 %). De munten werden aangetroffen als strooivondst. Volgens J.-M. Doyen bevonden ze zich in de cultuurlaag en waren over enkele vierkante meter verspreid. Er werd geen enkel attribuut aangetroffen, zodat we mogen aannemen dat ze oorspronkelijk in een organisch recipiënt (een leren of stoffen beursje, een houten koffertje...) waren verstopt. In de onmiddellijke buurt van de vondst bevinden zich (niet gedateerde) bewoningssporen uit de Romeinse tijd.⁷

Bewaarplaats: *Onbekend.*

4. Zilveren denarii en antoniniani uit Velzeke (Zottegem, Oost-Vlaanderen)*

Bij opgravingen in de Gallo-Romeinse vicus van Velzeke (gemeente Zottegem) vond L. Van Durme in 1971 een zogenaamde dolfinjnfles in glas met 1077 zilveren munten. Het depot bevatte vooral zilveren munten van een goed gehalte. De meest voorkomende munten zijn *denarii* van Septimus Severus (193-211) (26 % van de munten) en *antoniniani* van Gordianus III (238-244) en Philippus I (244-249) (33%). De recentste munten werden aangemunt tijdens de regering van Postumus (260-269), meer bepaald tijdens de periode 264-265. De sluitmunten tonen aan dat de schat in deze fase (of een weinig later) definitief werd afgesloten. Het blijft een open vraag of deze verberging te maken had met een toeval in het leven van de eigenaar of met militaire of economische oorzaken.⁸
Bewaarplaats: *Provinciaal Archeologisch Museum van Oost-Vlaanderen, site Velzeke.*

7 J.-M. Doyen, *Gallia Belgica, Germania Inferior et Moesia Superior. Trésors monétaires anciens et nouveaux (Ile-Ve siècles)* (Wet-teren 2008) (Moneta 81) 6-26; K. Magerman, *Weg van het verleden. Asse in de Romeinse periode en de Vroege-Middeleeuwen* (Gent 2008, tentoonstellingscatalogus) 62.

* foto: zie pag. 40.

8 M. Thirion, 'Le trésor de Zottegem-Velzeke II, argent jusqu'à Postume', *Bulletin du Cercle d'études numismatiques*, 11 (1974) 12-15.

DE MIDDELEEUWEN

Sinds het begin van de zesde eeuw bootsten de Germanen de goudmunten van de Oost-Romeinse keizers op grote schaal na. Langzamerhand werden de keizerlijke verwijzingen weggelaten en ontwikkelden zich de zilveren *denarii*, munten die de functie van kleingeld vervulden en bruikbaar waren in het dagelijkse geldverkeer.⁹ Goudmunten werden belangrijker vanaf de veertiende eeuw. De *florijn*, die vanaf 1252 in Firenze werd uitgegeven, werd ook in Brabant en Vlaanderen nagebootst en kreeg hier de naam van *Sint-Jansgoudgulden*. Later werden vooral Franse goudmunten nagebootst.¹⁰

5. Gouden munten uit een Merovingisch graf te Broechem (Ranst, Antwerpen)

Het Merovingisch grafveld van Broechem (gemeente Ranst), opgegraven door R. Annaert (VIOE) in 2001-2003, leverde in totaal 263 graven op. In één van de bijzettingen bevond zich een grafgift met tien goudstukken (waarschijnlijk de inhoud van een beursje). Het is de eerste volledige muntschat uit de Merovingische periode die in Vlaanderen is geregistreerd. Deze grafgift bevat

9 M. Rogge en A. Pol, 'De Merovingische en Karolingische periode', in: M. Rogge en L. Beeckmans (eds.), *Geld uit de grond*, 87-121.

10 A. Haeck, 'De Middeleeuwen', in: M. Rogge en L. Beeckmans (eds.), *Geld uit de grond*, 123-141.

De goudschat van Broechem: solidus van Justinianus (1), tremissi toegeschreven aan Baduila (2 en 3) en Frankische tremissi (4-10) (© VIOE, foto Hans Denis).

een *solidus* van Justinianus (527-565), geslagen in Constantinopel tussen 542 en 565, twee Ostrogotische *tremissi*, toegeschreven aan Baduila (541-552) en zeven Frankische *tremissi*, pseudokeizerlijke imitaties van het Victoria met globe en kruistype. Op basis van de *solidus* van Justinianus kan de begraafing gesitueerd worden in het derde kwart van de zesde eeuw.¹¹

Bewaarplaats: Koninklijk Munt- en Penningkabinet te Brussel.

- 11 R. Annaert, J. Van Heesch & A. Pol, 'Een gouden muntschat uit het Merovingisch grafveld te Broechem (gem. Ranst, prov. Antwerpen)', *Archeologie in Vlaanderen*, 8 (2001/2002) 229-256.

6. Een Karolingische veldfles met zilveren denarii uit Zelzate (Oost-Vlaanderen)

Het depot van Zelzate, verstopt in een rood beschilderde veldfles (STAM, Gent, inv. 518, © foto: Michel Burez, Gent).

Bij werken aan de weg te Ertvelde - Zelzate ontdekten arbeiders in 1949 een veldfles gevuld met 462 zilveren munten, waaronder *denarii* en een klein aantal *obolen*. Slechts 334 stukken konden worden beschreven. De meeste munten (270 exemplaren) dateren uit de regering van Lodewijk De Vrome (814-840), andere stammen uit de tijd van Lotharius I (817-855) (15 exemplaren), Karel de Kale (840-875) (40 exemplaren) en Odo (888-898) (1 exemplaar). Verder vermelden we nog een paar munten uit Aquitanië: Pepijn I (817-838) (4 exemplaren) en Karel de Kale (852-875) (2 exemplaren). De sluitmunt dateert uit de regering van Odo (888-898), wat betekent dat de vondst na 888 werd verborgen.¹²

Bewaarplaats: STAM, Gent.

- 12 A. Haeck, 'Middeleeuwse muntschaten gevonden in België (750-1433)', *Cercle d'études numismatiques, Travaux 13* (Brussel, 1996) 55-57.

7. Zwart geld onder de Korenmarkt te Gent (Oost-Vlaanderen)

Drie Franse denieren van de Korenmarkt te Gent: stad Angers (?) (1), Sint-Martinusklooster Tours (2) en stad Le Puy (3) ©Stad Gent, De Zwarte Doos, Dienst Stadsarcheologie en Stadsarchief.

In Vlaanderen circuleerden naast lokale munten ook munten van vreemde origine. Zo ontdekte de Dienst Stadsarcheologie van Gent in 1998 op de Korenmarkt éénentwintig Franse *zwarte denieren*, afkomstig uit het graafschap Anjou (of regio) (18 exemplaren), het Sint-Maartens klooster van Tours (2 exemplaren) en het bisdom Le Puy (1 exemplaar). Deze verrassende en zeldzame vondst laat een rechtstreeks (handels)contact vermoeden tussen de Loirestreek en Gent. Het ensemble, misschien een verloren beursje, is te dateren in de tweede helft van de twaalfde eeuw.¹³

13 L. Beeckmans, 'Een 12de-eeuwse omloopschat op de Korenmarkt te Gent', *Stadsarcheologie* (1998) 33-41; H. Vanhoudt, *Twintig eeuwen Belgische munt* (Herent 1993) 9-15.

8. Sterlingen uit de abdij van Ename (Oudenaarde, Oost-Vlaanderen)

Sterlingen uit de abdij van Ename (foto: Hans Denis, VIOE).

Het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium ontdekte in 1982 een klein muntdepot in de Sint-Salvatorabdij van Ename. Het depot bevat zes Engelse *sterlingen* (Edward I, 1272-1307 en Edward II, 1307-1327) en één continentale imitatie geslagen door Ferri IV, hertog van Lotharingen (1312-1328) of door Jan van Arzilières, bisschop van Toul (1310-1321) of als conventiemunt van beiden. De vondst kan gedateerd worden tussen 1320 en 1325.¹⁴

14 A. Haeck, 'De Middeleeuwen', in: M. Rogge en L. Beeckmans (eds.), *Geld uit de grond*, 132.

9. Een schat met dubbele groten uit het vissersdorp Walraversijde (Oostende, West-Vlaanderen)

Plak of dubbele groot uit het depot van Walraversijde: voorzijde vóór en na reiniging (© VIOE, foto Hans Denis).

De opgraving van het vissersdorp Walraversijde (gemeente Oostende), onder de algemene leiding van Marnix Pieters (VIOE), bracht in 1999 een fraai muntdepot aan het licht. Onder een laatmiddeleeuwse woning bevond zich een geglaazuurd potje uit rood aardewerk met 211 zilveren plakken of dubbele groten. Zorgvuldig onderzoek toonde aan dat de munten eerst in een stuk zijdefluweel waren gewikkeld. Ze dateren uit de regering van Lodewijk van Male (1346-1380) en zijn geslagen tussen 1373 en 1380. Deze schat wordt gelinkt aan de Gentse Opstand (1379-1385), onder leiding van Filips van Artevelde tegen de graaf van Vlaanderen.¹⁵

Bewaarplaats: Provinciaal Museum Walraversijde (Oostende)

DE VROEGMODERNE PERIODE

Vanaf 1520 introduceerde Karel V (1506-1555) de moderne muntslag en introduceerde hij onder meer de zilveren *karolusgulden*. De pasmunt uit biljoen werd vervangen door kopergeld (de korte 1543). Zijn opvolger Filips II (1555-1598) introduceerde de *Filipsdaalder* en de *Bourgondische kruisdaalder*, waarmee overeenstemming werd bereikt met de *daalders* die in het Heilig Roomse Rijk circuleerden. Onder Albrecht en Isabella (1598-1621) werd een nieuw muntsysteem ingevoerd dat bijna anderhalve eeuw zou standhouden. De emissies bevatten goudstukken (de dubbele en enkele *soevereinen* en *kronen*), zilverstukken (*dukats*, *patagons* en *schellingen*), biljoen (*stuivers*) en koperstukken (*oorden* en *duiten*). Tegen het einde van de zeventiende eeuw werden steeds minder goud- en zilverstukken geslagen en beperkte men zich tot pasmunten. Hoewel aan het begin van de Oostenrijkse periode de munthuizen in onze gewesten werden gesloten, liet Maria-Theresia de oude munthoven opnieuw opstarten.

10. Een verloren beursje uit Geraardsbergen (Oost-Vlaanderen)

Een klein ensemble uit Geraardsbergen (foto: Hans Denis, VIOE en M. Cornelis).

15 M. Pieters e.a., *Raversijde: vuurstenen artefacten, een Romeinse dijk, een 14de-eeuws muntdepot, een 15de-eeuwse sector van een vissersnederzetting en sporen van een vroeg-17de-eeuwse en een vroeg-18de-eeuwse belegering van Oostende* (Brussel, in voorbereiding) (Onroerend Erfgoed, Relicta monografieën, 8).

Bij opgravingen langs de Abdijstraat te Geraardsbergen vond de toenmalige Werkgroep Archeologie Geraardsbergen een kleine muntschat uit de regering van Filips de Schone (1482-1502). De munten werden aangetroffen in een afvalkuil uit de late vijftiende of begin zestiende eeuw. De zeven *groten* uit Vlaanderen, Brabant en Holland vormen samen met twee *stuivers*, een *viermijtje* en een ongeïdentificeerde munt beslist geen groot kapitaal, misschien een verloren beursje.¹⁶

Bewaarplaats: Werkgroep Archeologie Geraardsbergen.

11. Gouden en zilveren munten uit de 16de eeuw te Zingem (Oost-Vlaanderen)

De 16de-eeuwse goud- en zilverschat uit Zingem (©PAM Ename, foto Maurice Cornelis).

Eind mei 1997 ontdekte W. Van Driessche een zestiende-eeuwse goudschat bij renovatiewerken aan zijn pas aangekochte woning in de Pulmstraat te Zingem (Oost-Vlaanderen). Onder een vloer in Doornikse kalksteen vond hij een steengoedkruikje met 76 goudstukken en acht zilverstukken. Het ensemble biedt een keur aan munten uit de belangrijkste Europese munthoven. Ze zijn geslagen in de Bourgondische en Spaanse Nederlanden (42,8 %), Spanje (23,8 %), Duitsland (8,3 %), Engeland (7,1 %), Frankrijk (7,1 %), Oostenrijk (5,9 %), Portugal (2,3 %), Zwitserland (0,8 %) en Italië (0,8 %). De sluitmunt dateert uit 1578. Vermoedelijk heeft de verberging te maken met de aanval op Zingem door een Calvinistisch gezind garnizoen uit Gent (Pinksteren 1578) of met de plundering in hetzelfde jaar door Fransen, die gelegerd waren op de Eindries te Oudenaarde.¹⁷

Bewaarplaats: Provinciaal Archeologisch museum van Oost-Vlaanderen, site Ename.

12. Een kruik vol zilver uit de 17de eeuw in Ophasselt (Geraardsbergen, Oost-Vlaanderen)

In augustus 1991 vond T. De Braeckeleer uit Ophasselt (gemeente Geraardsbergen) in de wijk Waterloos een steengoedkruikje uit Bouffoulx met 247 zilveren munten. Het overgrote deel, namelijk 232 munten, is afkomstig uit onze streken. Hierbij bevinden zich munten uit de regering van Filips II (1555-1598), Albrecht & Isabella (1598-1621) en Filips IV (1621-1665). Een klein aantal munten is geslagen in Castilië (Ferdinand & Isabella, 1474-1516 en 1474-1504), Frankrijk (Hendrik III, 1574-1584 / Hendrik IV, 1584-1620) en Milaan (Karel V,

16 L. Beeckmans, *In klinkende munt. Vondsten van middeleeuwse en post-middeleeuwse munten te Geraardsbergen* (Geraardsbergen 2004) (Geschied- en Heemkundige Kring Gerardimontium, Gramaye-reeks, 1) 16-17.

17 L. Beeckmans en F. De Buyser, 'Een 16de-eeuws depot van gouden en zilveren munten uit Zingem (prov. Oost-Vlaanderen)', *Archeologie in Vlaanderen*, 6 (1997-1998) 309-335.

Een steengoedkruikje met zilveren munten uit Ophasselt (eigen foto).

1535-1556). De jongste munt is geslagen in 1624. De aanwezigheid van vele kleine munten zoals *schellingen* doet vermoeden dat het hier zou kunnen gaan om een noodschat. Bij het beëindigen van het Twaalfjarig Bestand en het overlijden van aartshertog Albrecht in 1621 braken opnieuw vijandelijkheden uit tussen Spanje en de Verenigde Provinciën, zodat er reden te over was om het geld te verbergen.¹⁸

18 L. Beeckmans, *In klinkende munt*, 17-18.

13. Een 18de eeuwse zilverschat uit het Prinsenhof te Brugge (West-Vlaanderen)

Bij opgravingen in het Prinsenhof te Brugge (West-Vlaanderen) door Raakvlak, de Intergemeentelijke Dienst Archeologie van Brugge en Ommeland, kwam in 2004 een belangrijk muntdepot uit de achttiende eeuw aan het licht. In totaal werden 578 *kronen* als strooivondst ingetekend. Ze dateren uit de Oostenrijkse periode, meer bepaald uit de regering van Maria-Theresia (1740-1780) en Jozef II (1780-1789). Het depot bevat een bijna ononderbroken reeks munten vanaf 1755 tot 1787. De schat heeft alle kenmerken van een spaarschat: er is slechts één munttype gebruikt en de munten zijn van een uitstekende kwaliteit. Op het moment van begraving behoorde het terrein toe aan Louis Legillon, schepen

Een aantal ongereinigde munten uit de schat van het Prinsenhof te Brugge (© Stedelijke Fotografische Dienst Stad Brugge)

en stadsmagistraat. Anderzijds werd het muntdepot aangetroffen in de onmiddellijke buurt van het Brugse muntatelier (gesloten in 1755), dat nog als wisselkantoor in gebruik was. Betrok de familie Legillon de munten rechtstreeks uit het wisselkantoor of hebben we te maken met een deel van de kassa van het wisselkantoor zelf dat bij de definitieve sluiting verborgen werd. Tevens moeten we erop wijzen dat op het einde van de woelige achttiende eeuw nog andere krachten een rol kunnen hebben gespeeld bij de verberging.¹⁹

Bewaarplaats: Bruggemuseum-Gruuthuse (bruikleen van P&V verzekeringen).

19 L. Beekmans en R. Van Laere, 'Een 18de-eeuws muntdepot uit het Prinsenhof', in: B. Hillewaert en E. Van Besien (eds.), *Het Prinsenhof in Brugge* (Brugge 2007) 106-111.

MODERNE PERIODE

Bij decreet van 28 Thermidor III (15 augustus 1795) werd de *frank* de nieuwe munteenheid in onze gewesten. Hierbij werd het decimaal stelsel ingevoerd, waarbij de frank werd onderverdeeld in 10 deciemen en 100 centiemen, een stelsel waarop ook de nieuwe muntwet uit 1832 zich na de Belgische onafhankelijkheid zou baseren. In de loop van de negentiende eeuw begonnen verscheidene banken ook bankbiljetten uit te geven, tot de Nationale Bank van België hierop het monopolie verwierf op 5 mei 1850. Belangrijk was ook de oprichting van de Latijnse Muntunie (1865-1925) waarbij de aangesloten landen (België, Frankrijk, Italië, Zwitserland en later Griekenland) zich akkoord verklaarden om de goud- en zilverstukken van de lidstaten te aanvaarden, voor zover ze beantwoordden aan de voorgeschreven normen. Op 1 januari 2002 ten slotte werd de euro ingevoerd.

14. Geld uit de muur in Onkerzele (Geraardsbergen, Oost-Vlaanderen)

Goud- en zilvermunten uit Onkerzele (foto Hans Denis, VIOE en M. Cornelis).

In 1967 kwamen bij het afbreken van een woonhuis in de Atembekestraat te Onkerzele (gemeente Geraardsbergen) 9 gouden en 27 zilveren munten aan het licht. Ze dateren uit de 19de eeuw en zaten verstopt achter een losse steen in een muur. De munten zijn afkomstig uit België, Frankrijk en Italië. De goudstukken dragen de waarde van 20 en 10 frank; de zilverstukken hebben de waarde van 5 frank (de Italiaanse munten zijn uiteraard uitgedrukt in lire). De oudste munt dateert uit 1811 en de sluitmunt draagt het jaartal 1879. Dit depot, samengesteld uit de grootste goud- en zilveraluta, wijst duidelijk in de richting van een spaarschat. Tevens duidt het internationaal karakter van het depot op de Latijns Muntunie, een monetair verbond (1866-1926) tussen België, Frankrijk, Griekenland, Italië en Zwitserland.²⁰

Bewaarplaats: privéverzameling.

20 L. Beeckmans, 'Moderne schatvondsten uit Zuid-Oost-Vlaanderen (Ninove II, Onkerzele II/III en Kruishoutem)', *Handelingen van het Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, 7 (1995) 334-339.

15. Flessen gevuld met bankbiljetten uit Kruishoutem (Oost-Vlaanderen)

Bankbiljetten uit Kruishoutem (foto Hans Denis, VIOE en Maurice Cornelis).

Een merkwaardige schat kwam in 1981 aan het licht in Kruishoutem. Bij renovatiewerken aan een woning op de wijk Marolle vond men twee wijnflessen gevuld met Belgische bankbiljetten van 500 en 100 frank. Ze zaten verstopt onder een gemetselde voederbak in de stal. De biljetten waren in ongelijke hoeveelheden opgerold en samengebonden met koordjes. Ze dateren uit de periode 1926-1937 (regering van Albert I (1909-1934) en Leopold III (1934-1951)). Op basis van de recentste biljetten is het natuurlijk verleidelijk om dit depot toe te schrijven aan de naderende problemen van de Tweede Wereldoorlog. De huidige eigenaars beschrijven deze vondst echter als het "fortuin van een sluikstoker", die rond de Tweede Wereldoorlog het huis bewoonde. Vermoedelijk durfde hij na de oorlog het geld niet inwisselen voor nieuwe biljetten (wet van Gutt) en bleven de bankbiljetten verborgen.²¹

Bewaarplaats: privéverzameling.

21 Ibid., 341-345.

Tot slot

Muntschatten hebben een belangrijke documentaire waarde voor de kennis van de numismatiek, de muntslag, handelscontacten en dagelijkse geldcirculatie. Onze voorouders gebruikten verschillende muntsoorten door elkaar en bleven zilver- en goudstukken die niet langer werden aangemunt of afkomstig waren uit andere regio's gebruiken en sparen omwille van hun edelmetaalwaarde die ze tot op heden behouden.

Het is uiteraard noodzakelijk om deze muntdepots te publiceren en ze integraal te bewaren. Tot onze grote voldoening merken we dat niet alleen het Koninklijk Munt- en Penningkabinet van Brussel (zie elders in dit nummer), maar ook verscheidene provinciale en stedelijke musea de belangrijkste muntvondsten van de jongste decennia hebben verworven en ze op een adequate manier tentoonstellen of in depot bewaren. Een voorbeeld van voortreffelijk beheer dat perfect kadert in het beleid van de Vlaamse erfgoedpraktijk.

'Avarita' van Abraham Bloemaert (1626). Een oude vrouw telt haar geld bij kaarslicht.

© Collectie Nationale Bank van België.

ABloemaert pinxit.

Corn. Bloem: sculp. et excud. 1626

Eenen geringen penning?

Het spaargedrag van plattelandsdienstboden in Vlaanderen tijdens de achttiende eeuw.

Thijs Lambrecht

Op een nieuwjaarsdag tijdens de jaren 1750 beklom de West-Vlaamse priester Antoon Hennequin het spreekgestoelte om zijn parochianen toe te spreken over het huwelijk.¹ Naast een reeks beschouwingen bestemd voor de gehuwde koppels, gaf Hennequin ook een duidelijke boodschap mee aan de jongeren in zijn parochie. Naar zijn mening waren de meeste jongeren onvoldoende financieel en materieel voorbereid op het huwelijksleven: *'Al en hebben ze maer eenen geringen penning by te leggen, al zyn ze slegt in kleederen en lynwaet, al en kan hun dagelyks hand-werk maer eenen kleynen loon voorts brengen; al voorzien ze dat ze voor de minsten stoot zullen moeten buygen, en tot gebrek komen, daer moet evenwel getrouwt zyn.'* Adolescenten die zonder de nodige voorbereiding in het huwelijksbootje stapten, riskeerden van *'twee weelden één armoede'* te maken.² Soortgelijke uitlatingen treft men frequent aan in moraliserende teksten. De geestelijke Jacob Claes drukte zijn misprijzen over het gebrek aan voorhuwelijks sparen bij jongeren op de volgende manier uit: *'Zy hangen hunnen geheele huer op den rug. Als zy dan komen te trouwen, in plaets dat zy dan een penningje zouden over hebben, moeten zy al haest kwaede koopmanschappen doen, bedelen of iets ergers.'*³ Niettegenstaande beide auteurs het thema op een haast karikaturale manier introduceren, bevatten hun opmerkingen wel een kern van waarheid. Op een indirecte manier verschaffen Hennequin en Claes inzicht in het verwachtingspatroon ten opzichte van ongehuwde jongeren. In pre-industrieel Europa was spaarzaamheid van jongeren niet alleen een morele plicht; het was in de eerste plaats een economische noodzaak.

Op het platteland werkten en woonden de meeste adolescenten uit armere sociale groepen voor kortere of langere perioden buitenshuis, vaak als dienstbode. Ze verlieten de ouderlijke woning tijdens de tienerjaren en leidden een zeer mobiel bestaan tot aan hun huwelijk. In de meeste landen besloeg deze periode zo'n tien tot vijftien jaar van hun leven. Deze loopbaan, gekenmerkt door een grote financiële afhankelijkheid, was essentieel om de volgende fase van de levenscyclus succesvol aan te vatten. Het huwelijkspatroon in Noordwest-Europa dicteerde dat jonge koppels een eigen stek betrokken en dus niet, zoals in Zuid-Europese regio's meer het geval was, bij hun ouders bleven inwonen. Om dit nieuwe huishouden te kunnen financieren, dienden ze over voldoende middelen te beschikken. Bij het huwelijk brachten jonge mannen en vrouwen hun kapitaal en ervaring samen. Door een tijdlang te werken als dienstbode kon alvast een bijdrage geleverd worden tot deze middelen.⁴ Dienstboden op het platteland onderscheidden zich van het dienstpersoneel dat men aantreft in de steden. Op het platteland was het een typisch overgangsberoep; het was een tijdelijke betrekking met het doel praktische werkervaring te verwerven en financiële middelen op te bouwen. Hoewel vele jongeren met een gelijkaardig

1 Afkortingen gebruikt in dit artikel: ARA (Algemeen Rijksarchief), RAB (Rijksarchief Brugge), RAG (Rijksarchief Gent) en RAK (Rijksarchief Kortrijk). Bij de omrekening van de rekenmunten moet men rekening houden met volgende verhoudingen: 12 pond parisis = 1 pond groten Vlaams = 6 gulden. De vermelding 8-19-8 E dient gelezen te worden als 8 pond 19 schellingen 8 denieren.

2 A. Hennequin, *Nieuwjaergiften ofte sermoenen op Nieuwjaerdag* (Gent 1763) 335-336. Over dit type preken zie H. Storme, *Zedenlessen in geschenkenverpakking. Opmerkelijke nieuwjaarspreken uit de zeventiende en de achttiende eeuw*, *Trajecta*, 2 (1993) 204-227.

3 J. Claes, *De wel-meynende boere-dogter oft hoe een dogter ten platten lande zig moet voegen* (Leuven 1802) 16. De werken van Claes waren, getuige de vele herdrukken, enorm populair. Zie L. Goovaerts, *Ecrivains*,

doel een dienstbetrekking zochten in de stad, stelt men vast dat de meeste dienstboden daar ouder waren en meer mogelijkheden hadden om een langere carrière uit te bouwen.

Tientallen studies werden gewijd aan de leefwereld en levensomstandigheden van dienstboden in het verleden. De meeste auteurs gaan voorbij aan de vorm en intensiteit van het spaargedrag dat deze groep kenmerkte. Het empirisch materiaal dat tot op heden door historici werd verzameld om het spaargedrag en –vermogen van dienstboden te illustreren, is dun gezaaid.⁵ In deze bijdrage wordt dieper ingegaan op het spaargedrag van plattelandsdienstboden in Vlaanderen tijdens de achttiende eeuw. Zowel de mogelijkheden tot sparen, het spaargedrag zelf en de bredere sociale en economische context van dit accumulatieproces worden belicht. Dit artikel probeert een stukje sociale en economische geschiedenis te reconstrueren dat tot nu toe onderbelicht bleef. Tevens wil ik met dit artikel een breder referentiekader scheppen voor lokaal historisch onderzoek. In de archieven van parochies en gemeenten zijn relatief weinig directe bronnen te vinden over dienstpersoneel. Het materiaal dat boven water komt, is meestal zeer fragmentair en vindt zelden de weg naar publicaties. Om de sociale geschiedenis van deze verdwenen beroepsgroep te schrijven is er nood aan meer informatie. Heemkundigen kunnen tot deze geschiedenis een belangrijke bijdrage leveren. Pas wanneer de informatie uit vele lokale studies kan gebundeld worden zullen we ten volle begrijpen wat het dienstbodeschap betekende voor de bevolking in het verleden.

Eén van de redenen waarom zo weinig onderzoek werd verricht naar het spaargedrag van dienstboden vóór de negentiende eeuw betreft de beschikbaarheid van geschikt bronnenmateriaal. In de traditionele bronnen die gebruikt worden voor vermogensonderzoek (belastinglijsten) komen dienstboden nauwelijks voor. Bovendien hebben dienstboden zelf weinig documenten nagelaten. Het dagboekje van de knecht Pieter-Jacobus Verkindere uit de achttiende eeuw mag als een curiosum worden beschouwd.⁶ Wat het dagboekje zo uniek maakt, is het feit dat deze knecht in staat was om een deel van zijn ervaringen neer te pennen. De meeste dienstboden werden gerekruteerd uit de lagere sociale plattelandsgroepen en hadden geen of onvoldoende onderwijs genoten om te kunnen schrijven. Bij de aanvang van de negentiende eeuw konden respectievelijk slechts 31 en 23 procent van mannelijke en vrouwelijke West-Vlaamse plattelandsdienstboden schrijven.⁷ Op een landbouwbedrijf in Herzele kon slechts één van de 62 dienstboden die daar tussen 1725 en 1755 werkten een handtekening plaatsen onder de afrekening met de boer. De rest tekende met een kruisje.⁸ Dit betekent echter niet dat de leefwereld van dienstboden aan het oog van de onderzoeker onttrokken blijft. In dit artikel worden een aantal resultaten gepresenteerd gebaseerd op bronnen die men in lokale archieven kan aantreffen.

In het eerste deel van het artikel wordt de monetaire realiteit van de plattelands-samenleving geschetst. Daarna worden de kenmerken van het dienstbodeschap op het platteland behandeld. In het onderdeel lonen en belonen wordt het specifieke karakter van de vergoedingen van dienstboden besproken. Tenslotte wordt de blik gericht op het spaargedrag van dienstboden: hoeveel en onder welke vorm werd er nu effectief gespaard?

Geldbezit en –gebruik op het platteland

Dienstboden accumuleerden hun spaargelden in een financiële en monetaire context die eigen was aan de pre-industriële samenleving. Om beter te begrijpen met welke mogelijkheden en beperkingen ze geconfronteerd werden om hun spreekwoordelijke spaarpot te vullen moet deze monetaire realiteit kort

artistes et savants de l'ordre de Prémonté. Dictionnaire bio-bibliographique (Brussel 1899) vol. 1, 120-123.

- 4 Voor de contouren van dit West-Europees huwelijkspatroon en de rol van dienstboden hierin zie J. Hajnal, 'Two kinds of preindustrial household formation system', *Population and development review* 8 (1982) 449-494.
- 5 Voor Engeland werd onderzoek verricht naar dit aspect van het dienstbodebestaan door A. Kussmaul, *Servants in husbandry in early modern England* (Cambridge 1981) 38-39; 81-82 en J. Whittle, 'Servants in rural England, c. 1450-1650: hired work as a means of accumulating wealth and skills before marriage', in: M. Agren en A.L. Erickson (red.), *The marital economy in Scandinavia and Britain, 1400-1900* (Ashgate 2005) 89-110. Voor Nederland zie J. Schellekens, 'Determinants of marriage patterns among farmers and agricultural laborers in two eighteenth-century Dutch villages', *Journal of family history*, 16 (1991) 148-150. Voor Vlaanderen zie T. Lambrecht, 'Slave to the wage? Het dienstpersoneel op het platteland in Vlaanderen (16de-18de eeuw)', *Oost-Vlaamse zanten*, 71 (2001) 32-48 en V. Delahaye, 'T is altijd beter wat te lang vertoeft, als wat te vroeg begonst. Het voorhuwelijkssparen van dienstboden binnen het Brugse Vrije in de achttiende eeuw', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 3 (2006) 54-77.
- 6 Het werd op het einde van de negentiende eeuw uitgegeven door Guido Gezelle. Zie G. Gezelle, 'Het dagboekken van de boerenknecht Pieter-Jacobus Verkindere, 1699-1772', *Biekorf*, 9 (1898) 376-382.
- 7 I. Cottens, *Alfabetisatie in de provincie West-Vlaanderen, 1780-1870* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent 1980) 105 en 108.
- 8 M. Bovyn, 'Het handboek van Joannes Moens (Herzele, 1725-1755)', *Jaarboek van de Zottegemse Culturele Kring*, 18 (1969-1971) 56.

geschetst worden. Vanuit een hedendaags standpunt was het monetaire systeem complex. In het dagelijkse geldverkeer maakte men gebruik van verschillende gouden, zilveren en koperen munten, de zogenaamde betaalmunten. De waarde ervan werd niet alleen bepaald door de officiële koers vastgesteld door de overheid, maar ook door de kwaliteit van het muntstuk en de waardeverhouding tussen de edelmetalen. Er werd betaald met munten, maar gerekend in fictieve monetaire eenheden, de zogenaamde rekenmunten zoals de gulden of het pond Vlaams. Dat waren theoretische constructies die het geldverkeer kanaliseerden.⁹ De monetaire realiteit van deze periode werd bovendien ook gekenmerkt door een gebrek aan contant geld. Meerdere factoren bepaalden hoeveel geld er beschikbaar was in een regio (de muntslag, de export/import van munten door handelsrelaties, de slijtage enzovoort).¹⁰ Monetaire historici hebben in dit verband gewezen op het verschil tussen monetarisatie en monetisatie.¹¹ Sinds de middeleeuwen was er een hoge monetarisatie in het economisch verkeer. De prijs van goederen en diensten werd in een uniforme monetaire equivalent uitgedrukt. Geld was met andere woorden het rekenmiddel, maar niet noodzakelijk het ruilmiddel. De mate waarin cash geld werd gebruikt om goederen en diensten aan te verhandelen duidt men aan met monetisatiegraad.

Het reconstrueren van de beschikbaarheid en toegang tot geld op het platteland is geen eenvoudige opgave. Monetaire historici zijn het nog steeds niet eens over hoeveel geld er nu effectief in de Oostenrijkse Nederlanden circuleerde.¹² Om een beeld te krijgen van het geldbezit op het platteland kunnen staten van goed ingeschakeld worden. Bij de opgave van de activa of baten van het sterfhuis werden ook de 'contante penninghen' vermeld. Onderzoek naar het geldbezit op het platteland tijdens de zeventiende en achttiende eeuw toont aan dat het aantal huishoudens dat over geld beschikte gevoelig toenam tijdens deze periode. In de tweede helft van de zeventiende eeuw beschikte nooit meer dan een op drie huishoudens over contant geld. Dit aandeel steeg tijdens de eerste decennia van de achttiende eeuw. Een echte kentering tekende zich pas af na 1750. Vanaf dat moment had de meerderheid van de huishoudens contant geld in het laatje.¹³ Deze ontwikkeling kan gedeeltelijk verklaard worden door de actieve muntpolitiek die door de centrale overheid werd ingezet na het einde van de Oostenrijkse Successieoorlog.¹⁴ Opvallende verschillen tekenen zich af tussen stad en platteland. In de steden lag het aantal huishoudens met contant geld gevoelig hoger dan op het platteland.¹⁵ De waarde van het geldbezit was in de meeste gevallen beperkt. Onderzoek voor het Land van Aalst heeft aangetoond dat de mediaanwaarde schommelde tussen 24 en 26 gulden tijdens de achttiende eeuw.¹⁶ Dit stemde overeen met de tegenwaarde van 40 tot 45 daglonen van een plattelandsarbeider. Op het platteland was er toen dus zeker geld aanwezig, maar lang niet alle huishoudens beschikten over grote geldvoorraden. Bovendien moet men ook rekening houden met seizoensgebonden schommelingen in het geldbezit. Op het platteland was er bijvoorbeeld kort na de oogst vrij veel geld beschikbaar.¹⁷ Met het geld werd spaarzaam omgesprongen in het dagdagelijks economisch verkeer. Men kan zelfs stellen dat men het gebruik van geld zoveel mogelijk vermeed. Om niet onnodig de schaarse geldreserves uit te putten werden betalingen vaak uitgesteld en probeerde men rekeningen te vereffenen door de wederzijdse levering van goederen en diensten. Vooral bij de betaling van arbeid springen deze geldbesparende technieken in het oog. Plattelandsarbeiders bijvoorbeeld kregen slechts een beperkt deel van hun loon uitbetaald in cash. Op de hoeve Ter Hoyen in Markegem werd slechts 1,2 procent van het loon uitbetaald in contant geld tussen 1754 en 1778. De arbeiders op deze hoeve werden hoofdzakelijk betaald met ploeg- en transportdiensten van hun werk-

9 Het verschil tussen rekenmunt en betaalmunt werd eerder uitgelegd in de inleiding van dit tijdschrift.

10 Voor een goede inleiding op de geldgeschiedenis zie E. Aerts, 'De economische geschiedenis van het geld tijdens het Ancien Régime', *Belgisch Tijdschrift voor Numismatiek en Sigillografie*, 140 (1994) 43-69.

11 M. Morineau, 'Monnaie, monnayage, monétisation et monétarisation', *Etudes et Documents*, 2 (1990) 395-406.

12 D. Haenecaert, 'The monetary situation in the Austrian Netherlands', in: E. Van Cauwenberghen en F. Irsigler (red.), *Minting, monetary circulation and exchange rates* (Trier 1984) 181-199.

13 T. Lambrecht, *Krediet en de Vlaamse rurale economie tijdens de achttiende eeuw* (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling Universiteit Gent 2007) 93-101.

14 Over de muntpolitiek en de realisaties zie V. Janssens, *Het geldwezen der Oostenrijkse Nederlanden* (Brussel 1957).

15 B. Willems, *Leven op de pof. Krediet bij de Antwerpse middenstand in de achttiende eeuw* (Amsterdam 2009) 97-99.

16 H. Van Isterdael, 'Financiële en fiscale factoren als basis voor machtsposities in plattelandsgemeenschappen', in: *Machtsstructuren in de plattelandsgemeenschappen in België en aangrenzende gebieden (12de-19de eeuw)* (Brussel 1988) 253-254.

17 ARA, *Secretarie van State en Oorlog*, nr. 1944: Rapport over de economische toestand in de kasselrij Veurne, 1736.

gever. Bij loonbetalingen was de monetisatiegraad, de mate waarin cash geld werd gebruikt, zeer laag.¹⁸ Bij andere uitgaven merken we dan weer net een omgekeerd fenomeen. De betaling van belastingen en pachten geschiedde tijdens de achttiende eeuw in toenemende mate in klinkende munt.

In de tweede helft van de zeventiende eeuw beschikte nooit meer dan een op drie huishoudens over contant geld.

Dienstponeel in landelijk Vlaanderen

Op het einde van de achttiende eeuw was 10,6 procent van de totale platte-landsbevolking dienstbode in Oost-Vlaanderen. In West-Vlaanderen lag dat met circa 14 procent iets hoger. Achter deze provinciale gemiddelden gaan echter uitgesproken regionale verschillen schuil. In het arrondissement Aalst tellen we nauwelijks 6,9 procent dienstboden in 1796. Tijdens hetzelfde jaar kwamen in het arrondissement Diksmuide maar liefst 21,3 procent dienstboden voor.¹⁹ De regionale verschillen zijn het directe gevolg van de sociaaleconomische structuren die men in deze regio's aantreft. Het aandeel dienstboden in een bepaalde regio kan verklaard worden door de agrarische kenmerken. In gebieden met veel grote bedrijven (groter dan 40-50 hectare) treft men algemeen meer dienstboden aan dan in regio's gedomineerd door kleinschalige familiebedrijven van kleiner dan 5 hectare. Op grote bedrijven schoot de arbeid van de familieleden tekort om alle taken te kunnen uitvoeren. Deze bedrijven zagen zich dus verplicht om bijkomende arbeidskrachten aan te werven. In regio's met hoofdzakelijk kleine bedrijven was er veel minder vraag naar betaalde arbeid. Naast de bedrijfsstructuren speelde ook de aard van de bedrijfsvoering een belangrijke rol. In regio's gespecialiseerd in veeteelt en zuivelbereiding waren er meer dienstboden door de specifieke arbeidsvraag. In tegenstelling tot akkerbouwgebieden waren de activiteiten verbonden aan veeteelt en zuivelbereiding minder seizoensgebonden. In akkerbouwgebieden werden niet alleen minder dienstboden tewerkgesteld, ze werden ook voor kortere termijnen gerekruteerd (van begin mei tot begin oktober). De regionale agrarische structuren oefenden ook een invloed uit op de geslachtsverhouding in de dienstbodenpopulatie. In regio's met een overwicht aan akkerbouw treft men doorgaans meer mannen aan dan vrouwen. Het evenwicht werd enigszins hersteld in gebieden waar veeteelt en vooral zuivelbereiding een belangrijke economische rol speelden. Wijzigingen in de agrarische structuur van een regio konden op langere termijn leiden tot een toename of afname van het aantal dienstboden.

Daarnaast waren lange-termijnwijzigingen in het dienstbodebestand het gevolg van de bevolkingsevolutie en de voedselprijzen. In periodes van bevolkingachteruitgang opteerden veel boeren ervoor om zich van voldoende arbeid te verzekeren en werden personeelsleden voor langere termijnen aan het bedrijf gebonden. Een stijging van de bevolking - en dus van het arbeidsaanbod - bracht dan weer een verschuiving van vast dienstponeel naar losse arbeidskrachten (dagloners) met zich mee. Voedselprijzen oefenden eveneens een invloed uit op de vraag naar dienstponeel. Zoals later in deze bijdrage zal blijken was voedsel de grootste kost voor een werkgever. Tijdens periodes van stijgende voedselprijzen probeerden boeren te besparen op deze kosten door minder dienstboden aan te werven. Men gaf dan de voorkeur aan arbeiders

18 T. Lambrecht, 'Reciprocal exchange, credit and cash: agricultural labour markets and local economies in the southern Low Countries during the eighteenth century', *Continuity and change*, 18 (2003) 242-248. Op landbouwbedrijven waar geen onderlinge ruil van goederen en diensten was, was de monetisatiegraad van loonbetalingen aanzienlijk hoger.

19 L. Jaspers en C. Stevens, *Arbeid en tewerkstelling in Oost-Vlaanderen op het einde van het Ancien Régime* (Gent 1985) 131; C. Gyssels en L. Van der Straeten, *Bevolking, arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen (1796-1815)* (Gent 1986) 146-147.

Domestieque 1777

Bedaelt een geilia van reekken in veld over een jaer dienst hiere als eerste maerte dit van mijs 1776 tot mijs 1777 met haeren godts pennijntje en oist hermsbode daer in begrepen volgens den glemme boeke 11 11

Bedaelt aenden son van jaer oostherlynd in veld over 22 daeg dienst hiere als goij waer tot volgens den glemme boeke 0 6

Bedaelt aen pieter doore in veld over een jaer dienst hiere als perdeknecht dit van mijs 1776 tot mijs 1777 met sijn godts pennijntje en oist gelt daer in begrepen volgens den glemme boeke 15 1

Bedaelt aenden son van pieter stemaer in veld over 2 x maand dienst hiere als goij waer tot volgens den glemme hant boeke 1 1

Bedaelt aen een jongen van rijnles in veld over 22 daegende goijs waer tot volgens den glemme boeke 27 19

Bedaelt aen pieter vander voerde in veld over sijn jongen 45 daeg de goijs waer tot 0 7

0 8 6

28 15 6

die werden betaald per dag. Het aantal dienstboden dat men aantreft in een bepaalde regio werd dus bepaald door een complex samenspel van agrarische structuren, bevolkingsevoluties en voedselprijzen.²⁰

Het dienstbodenbestaan zelf werd gekenmerkt door een grote mobiliteit. Knechten en meiden wisselden frequent van werkgever. Op het platteland rond Brugge bleven de meeste dienstboden slechts twee jaar bij dezelfde werkgever tijdens de achttiende eeuw.²¹ Werkgevers beloonden de meeste dienstboden na hun eerste jaar met een loonsverhoging, maar daarna stagneerde het loon als ze bij dezelfde werkgever bleven. Om de loonkost te beperken werd in de meeste gevallen slechts één loonsverhoging toegekend.²² Dit heeft er waarschijnlijk toe geleid dat vele dienstboden na twee jaar op zoek gingen naar een werkgever die een hoger loon wilde bieden. Geografisch was de mobiliteit echter beperkt.²³ De meeste dienstboden werkten relatief dicht bij de ouderlijke woning. De notities van Pieter-Jacobus Verkinderen illustreren deze typische dienstbodenmobiliteit.²⁴

20 Kussmaul, *Servants*, 97-119; M. Mitterauer, 'Peasant and non-peasant family forms in relation to the physical environment and the local economy', in: R. L. Rudolph (red.), *The European peasant family and society*. *Historical studies* (Liverpool 1995) 26-48.

21 V. Delahaye, *Het dienstpersoneel in het Brugse Vrije (1710-1815)*. *Rurale arbeidsorganisatie en regionale diversiteit in een scharnierperiode* (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent 2005) 72-73.

22 T. Lambrecht, *Een grote hoeve in een klein dorp. Relaties van arbeid en pacht op het Vlaamse platteland tijdens de 18de eeuw* (Gent 2002) 157.

23 A. Kussmaul, 'The ambiguous mobility of farm servants', *Economic history review*, 24 (1981) 222-235.

24 Gezelle, 'Het dagboekken', 381-382. Verkinderen noteerde enkel de naam en woonplaats van zijn werkgever. Over zijn loon zijn er geen gegevens bekend.

Beroepsloopbaan van boerenknecht Pieter-Jacobus Verkindere, 1753-1772.

Nr.	Leeftijd	Jaar	Werkgever	Plaats
1	19	1753	Ignatius Vande Castele	Geluwe
2	20	1754	Claude Fremault	Geluwe
3	21	1755	Claude Fremault	Geluwe
4	22	1756	Joseph Nollet	Geluwe
5	23	1757	Joannes Roux	Geluwe
6	24	1758	Joannes Roux	Geluwe
7	25	1759	Charles-Louis Six	Houtem
8	26	1760	Charles-Louis Six	Houtem
9	27	1761	Pierre Vandelanotte	Komen
10	28	1762	Charles-Louis Six	Houtem
11	29	1763	Guillaume Duhem	Houtem
12	30	1764	Jean-Baptiste Lecomte	Komen
13	31	1765	Jean-Baptiste Lecomte	Komen
14	32	1766	Pierre-Antoine Lesaffre	Komen
15	33	1767	Jean-Baptiste Breyll	Komen
16	34	1768	Alexis Delbeke	Komen
17	35	1769	Adriaen Lesaffre	Komen
18	36	1770	Adriaen Lesaffre	Komen
19	37	1771	Adriaen Lesaffre	Komen
20	38	1772	Charles-Louis Lesaffre	Wervik

Op negentienjarige leeftijd trok Verkindere de deur van de ouderlijke woning achter zich dicht en begon hij te werken als dienstknecht. Hij noteerde de naam van zijn werkgever en plaats van tewerkstelling systematisch in zijn dagboekje tot 1772. Zoals uit de tabel blijkt, bleef Verkindere in de meeste gevallen slechts één à twee jaar bij dezelfde werkgever. Tijdens een periode van twintig jaar werkte hij bij dertien verschillende boeren. Vanuit ruimtelijk standpunt was zijn mobiliteit echter beperkt. Hij werkte slechts in vier verschillende gemeenten die allen aan elkaar grensden.

Pieter Jacobus Verkindere was een uitzondering wat de duur van zijn dienstbodeschap betreft. Hij werkte minstens twintig jaar als knecht en op 38-jarige leeftijd was hij nog steeds ongehuwd en aan de slag als dienstbode. De gemiddelde leeftijd van dienstboden in Vlaanderen lag heel wat lager. Op het West-Vlaamse platteland bedroeg de gemiddelde leeftijd 26 jaar voor knechten en 24,4 jaar voor meiden. De meeste dienstboden treft men aan in de leeftijds-groepen van 15 tot 29 jaar.²⁵ Afhankelijk van de regio en periode was een kwart tot een derde van alle jongeren uit deze leeftijdsgroepen dienstbode. Op het eerste gezicht lijkt dat aantal in Vlaanderen relatief laag, maar binnen de groep ongehuwde jongeren was het een van de meest voorkomende beroepsactiviteiten. Dienstboden op het achttiende-eeuwse platteland waren dus jong, ongehuwd en mobiel. Om die reden waren ze ook gegeerd op de arbeidsmarkt en ervoeren de meesten geen problemen om een werkgever te vinden.

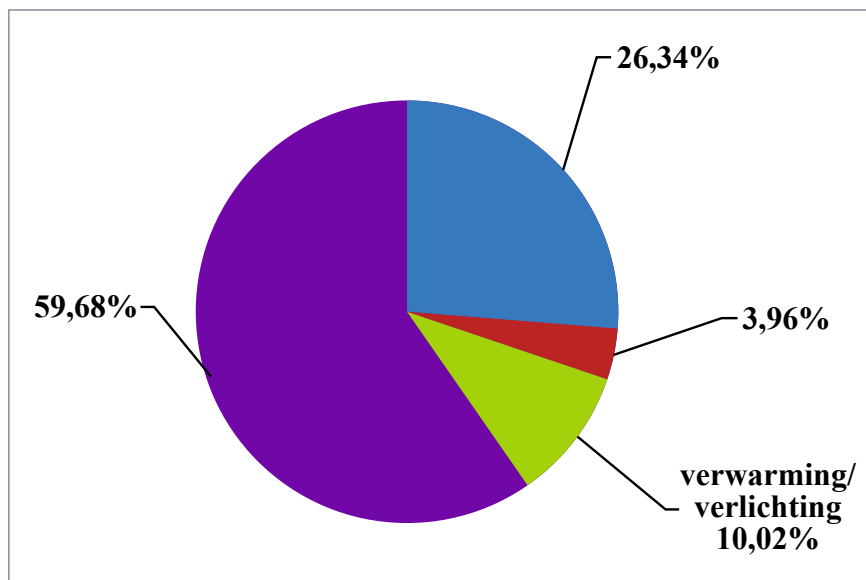
25 Gyssels en Van der Straeten, *Bevolking*, 154.

Lonen en belonen

Het dienstbodeschap liet toe de beschikbare arbeid in de plattelandssamenleving meer efficiënt te verdelen. Concreet kwam dit neer op een verschuiving van arbeidskrachten uit huishoudens waar er teveel voeten onder tafel staken naar huishoudens waar er handen tekort waren. Het overschot aan arbeidskrachten op kleine bedrijfjes werd dus verplaatst naar grote landbouwbedrijven. Dienstboden werden vanzelfsprekend vergoed voor de arbeid die ze verrichtten. De vergoeding voor die arbeid verschilde sterk naargelang het geslacht van de dienstbode, de vaardigheden, de leeftijd en het landbouwbedrijf waarop

men tewerkgesteld was. Op elk landbouwbedrijf golden andere normen voor de vergoeding van dienstponeel, maar de aard van de verloning was vrij uniek. In tegenstelling tot de meeste landarbeiders ontvingen ze geen prestatie- of dagloon. Dienstboden woonden bij hun werkgever en werden ter plaatse ook gevoed en gehuisvest. Bij de berekening van de totale vergoeding van dienstponeel moet rekening worden gehouden met de kostprijs van deze betalingen in natura.²⁶ Het volledige pakket aan vergoedingen waarvan een dienstbode kon genieten bestond immers uit voeding, werkkledij, verwarming, verlichting en contant geld. De verhouding tussen deze componenten van het loon varieerden sterk naargelang de leeftijd, het geslacht en de vaardigheden. Sommige jonge onervaren dienstboden bijvoorbeeld kregen enkel kost, inwoon en kledij, maar geen contant geld.

De samenstelling van het remuneratiepakket van een dienstbode, en dus ook de totale kostprijs van een dienstbode voor de werkgever, kan in detail gereconstrueerd worden aan de hand van de uitzonderlijk gedetailleerde berekeningen van de Oost-Vlaamse agronoom Joseph-François de Lichtervelde (1772-1840). In 1815 publiceerde hij zijn (veelgeprezen) overzicht van de rurale economie in het toenmalige Scheldedepartement.²⁷ Dit agronomisch werk bevat een gedetailleerd overzicht van de inkomsten en uitgaven van een middelgrote boerderij van ongeveer twintig hectare. Op dit bedrijf waren vijf dienstboden tewerkgesteld. Onder hen tellen we een paardenknecht, een handknecht, twee meiden en een koewachter aan.²⁸ Op basis van de gegevens verzameld door de Lichtervelde is het mogelijk na te gaan hoe de vergoeding van dienstboden was samengesteld.

Samenstelling van de vergoeding voor dienstponeel op het Vlaamse platteland, circa 1815.

Voor de werkgever bestond de grootste kost van een dienstbode uit voedsel dat ongeveer 60 procent van de totale vergoeding innam. Het wekt dan ook geen verwondering dat zowel werkgevers als dienstboden aan dit onderdeel van de vergoeding veel belang hechtten. Een anonieme auteur waarschuwde werkgevers voor de gevolgen van het aanbieden van bedorven of minderwaardig voedsel.²⁹ Om dienstboden tevreden te houden, was het belangrijk om hen van voldoende voedsel te verzekeren.³⁰ Zelfs vanop de preekstoel werd werkgevers op het hart gedrukt dat ze hun personeel 'redelijke montkosten' moesten

26 E. Scholliers, 'Remuneratiemodellen bij loontrekkenden', in: H. Coppejans-Desmedt (red.), *Economische geschiedenis van België: behandeling van de bronnen en problematiek* (Brussel 1973) 49-50 en D. Woodward, 'The means of payment and hours of work in early modern England', in: C.S. Leonard en B.N. Mironov (red.), *Hours of work and means of payment: the evolution of conventions in pre-industrial Europe* (Milan 1994) 15-18.

27 J.-F. de Lichtervelde, *Mémoire sur les fonds ruraux du département de l'Escaut* (Gent 1815) 67-87.

28 Het takenpakket van deze verschillende personeelsleden werd in detail toegelicht. Zie de Lichtervelde, *Mémoire*, 68.

29 *Onderwys der werklieden, arme, landslieden en dienstboden* (Brugge 1794) 5-6.

30 L. Rose, *Le bon fermier ou l'ami des laboureurs* (Rijssel 1767) 100.

voorschotelen.³¹ Dienstboden onvoldoende of te weinig voeden, getuigde volgens een andere predikant van een *'barbaers gemoed'*.³² Voedsel was niet alleen noodzakelijk voor het levensonderhoud, maar leverde ook de nodige calorieën om zware arbeid te verrichten. De stijging van de voedselprijzen tijdens de achttiende eeuw impliceerde dat de kosten voor het levensonderhoud voor dienstboden toenamen. Werkgevers probeerden hierop te besparen door hun dienstpersoneel goedkopere alternatieven aan te bieden. Roggebrood bijvoorbeeld werd geleidelijk vervangen door aardappelen.³³ De Lichtervelde meldt dat boeren die hun dienstboden water in plaats van karnemelk probeerden voor te schotelen problemen ondervonden om personeel te vinden.³⁴ Hoewel dienstboden gevoed werden op kosten van de werkgever, stelde men duidelijk grenzen. Niet alle voedsel werd gratis verstrekt. Op het bedrijf Ter Hoyen in Markegem bijvoorbeeld kregen de dienstboden bier, maar jenever en thee moesten ze uit hun eigen zak betalen. Roggebrood behoorde tot het standaarddieet, maar voor tarwebrood - dat duurder was en bepaalde medicinale eigenschappen werd toegedicht - moest eveneens betaald worden.³⁵ Gezien de hoge relatieve kostprijs in het remuneratiepakket van dienstboden is het logisch dat dit zowel voor werkgevers als werknemers een gevoelig thema was. Samen met de kosten voor verwarming en verlichting omvatte de dagelijkse voeding 70 procent van de totale kosten van een dienstbode. De meeste ouders waren wellicht zeer tevreden als hun kinderen het ouderlijke nest verlieten om als knecht of meid aan de slag te gaan. Zeker als er te weinig werk was op de hoeve van de ouders was het dienstbodeschap een manier om de uitgaven voor adolescenten te beperken. Het vertrek van de kinderen reduceerde meteen ook de voedseluitgaven in de kleine boerenhuishoudens.

Op het bedrijf geanalyseerd door de Lichtervelde kregen dienstboden ook kledij als onderdeel van hun vergoeding. In de meeste gevallen betrof het werkkledij. Op andere bedrijven golden andere gewoonten. Op het landbouwbedrijf van Jacobus De Decker in Lembeke kreeg het personeel minder afgewerkte kledij, maar wel aanzienlijke hoeveelheden lijnwaad.³⁶ Gerard De Wulf gaf, blijkens de arbeidscontracten die hij in zijn handboek noteerde, vrijwel nooit textiel of kledij aan zijn personeel.³⁷ De mate waarin een werkgever deels betaalde in textiel of kledij hing waarschijnlijk nauw samen met het productieprofiel van zijn bedrijf. Bedrijven waar textiel werd geweven, waren eerder geneigd een deel van het loon onder de vorm van textiel uit te betalen dan bedrijven waar dit niet het geval was. Door een deel van de huishoudelijke textielproductie te reserveren voor loonbetalingen in natura kon men ook de schaarse geldreserves ontzien. In de berekeningen van de Lichtervelde waren de vergoedingen in natura beperkt tot kledij. Uit andere bronnen blijkt echter dat deze vergoedingen meer

- 31 RAB, *Kerkarchief Bulskamp*, nr. 2: Preken van de pastoor van Reningelst (eerste helft achttiende eeuw), 39.
- 32 I.A. De Vloo, *Sermoenen* (Brugge 1788) vol. 2, 86.
- 33 Beschreven in P.-J. Van Bavegem, *Prijsverhandeling over de ontaarding der aardappelen* (Dordrecht 1782) 28-29. Hoewel uitgegeven in Nederland beschreef de auteur Vlaamse toestanden.
- 34 de Lichtervelde, *Mémoire*, 70.
- 35 Lambrecht, 'Slave', 18; Lambrecht, *Een grote hoeve*, 160.

- 36 RAG, *Oud archief Lembeke*, nr. 292: Handboek van Jacobus De Decker (18de eeuw). De meeste dienstboden kregen elf of twaalf el gebleekt en vijf of zes el onbewerkt lijnwaad.
- 37 RAG, *Algemeen Familiefonds*, nr. 2314: Handboek van Gerard De Wulf (18de eeuw).

Vergoedingen in natura voor dienstboden in Lembeke, 1786-1800 (%)

	mannen (n = 34)	vrouwen (n = 9)
voor dienstboden		
Linnen	95	100
Kledij	26	89
Schoeisel	12	78
Kousen	6	56
Onderwijs	6	0
voor ouders van dienstboden		
Voedsel	15	22
Grond	12	11
Steenkool	3	11
Transport	6	0

divers waren dan het werk van deze agronoom liet uitschijnen. Een anonieme boer uit het Oost-Vlaamse Lembeke noteerde in detail de verschillende vergoedingen in natura die werden toegekend aan zijn dienstpersoneel (zie tabel 2).³⁸

Op het landbouwbedrijf te Lembeke ontvingen de meeste dienstboden kledij en textiel. Daarnaast voorzag het contract ook in kousen en schoeisel. Jonge dienstboden mochten van deze werkgever één à twee maanden per jaar op zijn kosten basisonderwijs genieten.³⁹ Er is een opvallend verschil tussen knechten en meiden wat betreft de vergoedingen in natura. Vrouwelijke dienstboden ontvingen meer frequent textiel, kledij en schoeisel dan mannen. Op een hoeve geëxploiteerd door de Brugse Duinenabdij te Oostkamp treffen we een gelijkaardig patroon aan. Vrouwelijke dienstboden kregen gemiddeld 7,4 el linnen bovenop hun loon, terwijl hun mannelijke collega's gemiddeld slechts 4,8 el linnen kregen als vergoeding in natura.⁴⁰ Deze verschillen kunnen wijzen op andere consumptieverlangens (of –noden) of accumulatiestrategieën. Blijkbaar vonden meiden het nodig om over een grotere voorraad textiel en kledij te beschikken dan hun mannelijke collega's. Wellicht kan dit verschillend patroon verklaard worden door het feit dat textiel en kledij deel uitmaakten van de bruidsschat. Dit wordt ook weerspiegeld in het specifieke consumptiepatroon van mannelijke en vrouwelijke dienstboden (zie verder).

Bij het onderhandelen van een arbeidscontract werden de ouders ook direct of indirect betrokken. Sommige voordelen in natura die werden opgenomen in de arbeidscontracten uit Lembeke waren bestemd voor de ouders. In de meeste gevallen betrof het voedsel dat door de werkgever aan de ouders van de dienstboden werd bezorgd in de vorm van rogge of aardappelen. Onder "grond" dient men het tijdelijke recht te verstaan om aardappelen te telen op kleine stukken akkerland die toebehoorden aan de werkgever. Soms voorzag het arbeidscontract ook in de levering van steenkool of het gratis gebruik van paard en kar.⁴¹

Het loon dat aan dienstboden werd uitbetaald, bedroeg slechts 25 tot 30 procent van de totale vergoeding. Men kan dus stellen dat de monetisatiegraad van de vergoedingen van dienstboden laag was. Wellicht schommelde het relatieve aandeel van deze component in functie van de waarde van de andere beloningsvormen. Een dienstbode die veel goederen in natura kreeg tijdens een periode van hoge voedselprijzen of veel voordelen kon bedingen voor de ouders, zal hoogstwaarschijnlijk een relatief laag loon ontvangen hebben. De verhouding tussen de verschillende componenten van de totale vergoeding was wellicht niet stabiel doorheen tijd en ruimte. Bij de lonen stelt men net als bij de vergoedingen een grote variatie vast. De hoogte van het loon werd bepaald door de leeftijd, ervaring/vaardigheden en geslacht van de dienstbode. De grote loonvariatie bij dienstboden wordt geïllustreerd door de resultaten van de loonenquête uit het begin van de achttiende eeuw in de kasselrij Veurne.⁴² Deze loonenquête werd georganiseerd tijdens een periode gekenmerkt door schaarste aan arbeidskrachten. De gevolgen van de voedselcrisis en militaire overlast op het einde van de zeventiende eeuw resulteerden in hoge sterftecijfers en emigratie. De overheid wilde nagaan of het nodig was in deze regio maximumlonen op te leggen. Uit de resultaten van de enquête blijkt dat lonen sterk konden verschillen. Bij de mannen schommelden de waarden tussen 0 en 256 pond parisis per jaar.⁴³ Gemiddeld verdiende een knecht 91 pond parisis, maar achter dit gemiddelde gaan aanzienlijke verschillen schuil. Voor de vrouwen gold hetzelfde, maar de variatie was minder uitgesproken. Naast de aanzienlijke verschillen tussen de dienstboden zijn er ook uitgesproken regionale verschillen te ontwaren in deze gegevens. In de polderdorpen, waar

38 RAG, *Oud archief Lembeke*, nr. 292: Handboek van een onbekende landbouwer (late 18de eeuw).

39 Dit was ook gebruikelijk op andere bedrijven. Zie bijvoorbeeld J. Van Kerschaver, 'Het dagboek van een heerboer', *Annalen van den Oudheidkundigen Kring van het Land van Waas*, 50 (1939) 108.

40 Grootseminarie Brugge, *Archief van de Duinenabdij: rekeningen*, nr. 89: Rekeningboek van de hoeve Meunicken, 1735-1745.

41 Over het belang van deze transfers voor de ouders van dienstboden zie T. Lambrecht, 'Peasant labour strategies and the logic of family labour in the Southern Low Countries during the eighteenth century', in: S. Cavaciocchi (red.), *The economic role of the family in the European economy from the 13th to the 18th centuries* (Firenze 2009) 637-649.

42 Stadsarchief Veurne, *Oud Archief*, nr. 914.

43 Een dagloner verdiende tijdens deze periode ongeveer 24 schellingen parisis per dag. Een werkjaar van 280 dagen leverde een jaarloon op van 336 pond parisis (zonder voedsel).

20 ^{en} xbr 1749 betaalt	36. 0. 0.
25 ^{en} dito betaalt nou	12. 0. 0.
2 ^{en} maercto 1750 betaalt	4. 0. 0.
13 ^{en} april 1750 betaalt	6. 15. 0.
2 ^{en} may 1750 betaalt in volduyng	30. 15. 0.
<hr/>	
Jaquies Verelst Boudes Wint van may	
1750 tot may 1751 tot 103 ^{en} pass. anderis	
Verlinget en 7 ^{en} 1750 dus bedr	112. 15. 0.
20 ^{en} July 1750 daarop betaalt	12. 7. 0.
4 ^{en} august 1750 betaalt	4. 12. 0.
29 ^{en} dito nou	7. 3. 0.
5 ^{en} sep 1750 betaalt as melchior	
aan by syn ordre omd La Roche	
een paar hooft	4. 0. 0.
hem betaalt an melchior paulm omd	
getroet t' gubbe in syn plaetse	
in twee stonden	3. 0. 0.
	<hr/>
24 ^{en} 7 ^{en} 1750 betaalt in volduyng	31. 20. 0.
tot als wanneer sy verlijft is	11. 15. 0.
<hr/>	
Johann van montenier paerde	
frucht stont van may	
13 ^{en} 9 ^{en} 1750 tot May 1751	
tot vier jar groote conit	
2 ^{en} may 1751 betaalt in volduyng 4 ^{en} groote	
<hr/>	
Jan de Lijde voor Boudes Wint	
van al d. B. tot 1 ^{en} may 1752	
tot 1 ^{en} 1752	
Waarop hy heeft ontlangt 9 ^{en} 7 ^{en} 1752	156 ^{en} pass
van mijne zonen	1. 15. 0.
hem by mij betaalt 17 ^{en} 2 ^{en} 1752	1. 8. 0.
hem een paar hooft geleides doas	
Stephann La halle Oostv. d. e.	4. 0. 0.
hem door Leveijst van eenig post	1. 1. 0.
5 ^{en} feb 1752 sch door my (juist)	1. 10. 0.
7 ^{en} dito door my oede	1. 10. 0.
27 ^{en} dito betaalt	17. 10. 0.
4 ^{en} may 1752 betaalt in	28. 17. 0.
volduyng	19. 7. 0.

Jaarlonen van dienstboden in de kasselrij Veurne, 1701 (£ parisis).				
loon	mannen		vrouwen	
	N	%	N	%
0-14	5	0.8	14	3
15-29	22	3.32	67	14.8
30-44	52	7.85	137	30.3
45-59	67	10.12	103	22.8
60-74	108	16.31	113	25
75-89	62	9.37	14	3.1
90-104	94	14.2	4	0.9
105-119	38	5.7	0	0
120-134	132	19.9	0	0
135-164	65	9.8	0	0
> 165	17	2.6	0	0
totaal	662	100	452	100
gemiddelde	91		46	
mediaan	96		48	
maximum	256		96	
verhouding mannen/vrouwen		50.55 %		

de meeste grote landbouwbedrijven gevestigd waren, werden hogere lonen betaald dan in de meer zuidelijk gelegen dorpen.⁴⁴ Meiden verdienden gemiddeld ook aanzienlijk minder dan knechten. In deze regio bedroeg het gemiddeld loon van een vrouw slechts de helft van dat van haar mannelijke collega's. In deze bespreking van het remuneratiemodel van dienstboden werden de belangrijkste componenten slechts oppervlakkig toegelicht. Belangrijk is dat de specifieke vergoeding die dienstboden genoten financiële ruimte liet om geld opzij te plaatsen. Eenmaal voorzien van de nodige kledij kon in theorie een vrij aanzienlijk deel van het loon gespaard worden. De verwachtingen van tijdgenoten over het spaarpotentieel van dienstboden waren dus zeker niet uit de lucht gegrepen. In vergelijking met gehuwde plattelandsarbeiders met kinderen genoten ze dan ook een relatief hoge levensstandaard.⁴⁵

44 D. Dalle, *De bevolking van Veurne-Ambacht in de 17de en de 18de eeuw* (Brussel 1963) 100-101.

45 R. Cantillon, *Essai sur la nature du commerce en général* (Londen 1755) 46-47.

Het loon dat aan dienstboden werd uitbetaald, bedroeg slechts 25 tot 30 procent van de totale vergoeding.

Sparen en uitgeven

Volgens tijdgenoten konden dienstboden een aanzienlijk deel van hun loon opzij plaatsen voor later. Schattingen suggereren dat dienstboden met gemak jaarlijks de helft tot drie vierde van hun loon konden sparen.⁴⁶ De onderprefect van leper rapporteerde in 1802 dat de meeste dienstboden in zijn district geld konden opzij zetten om later een landbouwbedrijfje te starten.⁴⁷ Om te achterhalen hoeveel dienstboden spaarden, kan opnieuw gebruik gemaakt worden van de notities van hun werkgevers. De meeste grote boeren hielden tijdens de achttiende eeuw een primitieve boekhouding bij. De waarde van de gegevens die men aantreft in dergelijke boekhoudingen hangt nauw samen met de kwaliteit van de registratie. In de meeste gevallen werd enkel genoteerd hoeveel een dienstbode verdiende. Gillis Coucke uit Markegem echter noteerde met veel oog voor detail hoeveel zijn personeel verdiende, welke voorschotten

46 T. Lambrecht, 'Unmarried adolescents and filial assistance in eighteenth-century rural Flanders', in: G. Fertig (red.), *Social networks, political institutions, and rural societies* (Turnhout 2013) 9-10 (ter perse).

47 RAB, *Franse Hoofdbesturen*, nr. 1566.

op dit loon werden gegeven en meestal ook voor welke doeleinden deze werden gevraagd.⁴⁸ Op basis van dergelijke boekhoudingen is het mogelijk om na te gaan hoeveel dienstboden spaarden en welk deel van het loon werd uitgegeven. Om de spaarquote (het aandeel van het beschikbaar inkomen dat werd gespaard) te berekenen werd een vergelijking gemaakt tussen het loon en wat er op het einde van de diensttermijn werd uitbetaald. Petrus Callens bijvoorbeeld verdiende 34 pond parisis op het landbouwbedrijf van Jan-Baptiste Rohaert in 1757. Toen hij na een jaar dienst vertrok op 2 mei 1758 werd 19-3-0 pond parisis betaald door de werkgever. De rest van zijn loon werd op vier verschillende tijdstippen uitbetaald tussen 1 mei 1757 en 13 januari 1758.⁴⁹ In dit geval bedroeg de spaarquote van Petrus Callens 56,3 procent. Deze berekeningsmethode is zeker niet ideaal. Boekhoudingen lichten ons enkel in over het spaargedrag van een dienstbode bij een bepaalde werkgever. Over het spaartraject bij een vorige of volgende werkgever is er geen informatie. Idealiter beschikt men over bronnen die toelaten het spaargedrag in kaart te brengen vanaf het moment dat de adolescent de ouderlijke woning verliet tot aan het huwelijk. Dergelijke gedetailleerde bronnen zijn echter niet beschikbaar zodat we ons met een indirecte benadering van het spaargedrag van dienstboden moeten tevreden stellen.

Vooraleer het spaargedrag van dienstboden wordt geanalyseerd, worden de uitgaven van dienstboden nader belicht. Eigentijdse commentatoren verwijzen immers vaak naar hun spilzucht en exuberante levensstijl.⁵⁰ Op basis van de gedetailleerde rekeningen van negen knechten en tien meiden op het landbouwbedrijf Ter Hoyen in Markegem kan het bestedingspatroon van dienstponeel worden gereconstrueerd.⁵¹

Bestedingspatroon van vrouwelijke en mannelijke dienstboden in Markegem, 1758-1777.

	Vrouwen	Mannen
Kledij	84,0 %	50,5 %
Geld	9,9 %	38,4 %
Voeding	0,2 %	0,03 %
Luxegoederen	0,1 %	1,3 %
Genotsmiddelen	0,0 %	0,8 %
Medische kosten	0,5 %	0,07 %
Varia	1,6 %	2,6 %
Onbepaald	3,7 %	6,0 %

Zowel bij de knechten als de meiden waren de meeste uitgaven bestemd voor de aankoop van textiel en kledij. Hoewel de meeste dienstboden op dit bedrijf werkkledij ontvingen, volstond dit blijkbaar niet om aan hun noden te voldoen. In sommige gevallen kochten ze tweedehandskledij van de werkgever of op veilingen van nalatenschappen van overledenen.⁵² Bij de mannen lag het relatieve aandeel van kledijaankopen lager, maar rekening houdend met hun hogere loon zal er nominaal niet veel verschil geweest zijn tussen beide seksen. Een opvallend verschil tussen mannen en vrouwen manifesteert zich met betrekking tot de kleine geldbedragen waarvan de definitieve bestemming niet werd gespecificeerd. Hoogstwaarschijnlijk werden met deze voorschotten vrijetijdsactiviteiten gefinancierd.⁵³ De uitgaven voor voedsel waren zoals men kan verwachten beperkt. Het betrof aankopen van duurdere voedingsproducten die niet door de werkgever werden bekostigd (tarwebrood) en aankopen bestemd voor de ouders. Onder de noemer luxegoederen werden de kleine gouden en zilveren objecten ondergebracht (zoals gespen, oorkingen, ringen en kruisjes). Bij de mannen werden hierin ook de zijden halsdoeken begrepen.

48 Lambrecht, *Een grote hoeve*, 159-163.

49 RAK, *Schepenbankregisters (2de reeks)*, nr. 537: Handboek van Jan-Baptiste Rohaert, 1748-1763.

50 Achttiende-eeuwse teksten over het frivole uitgavenpatroon van dienstboden zijn zeer talrijk. Voor specifieke teksten die handelen over de plattelandsbevolking en het dienstponeel zie *Discours op een gedicht opgedraegen aen sijne hoogweerdigheyd den bishop van Gent. Tweeden rencontre van eenen boer op de chicane en op de hedendaeghsche mode* (Gent 1779) 5-6; C.J. Bonne, *Gedicht op de hedendaegse mode* (Gent [c. 1780]) 4-5. Zie ook J. Styles, 'Involuntary consumers? Servants and their clothes in eighteenth-century England', *Textile history*, 33 (2002) 9-10.

51 T. Lambrecht, 'Het bestedingspatroon van het agrarisch dienstponeel tijdens de 18de eeuw', in: W. Devoldere (red.), *Vriendenboek Valère Aricx* (Roeselare 2000) 155-160.

52 Over dit tweedehandscircuit op het platteland zie R. Vermoesen en I. Van Damme, 'Second-hand consumption as a way of life: public auctions in the surroundings of Alost (late 18th century)', *Continuity and change*, 24 (2009) 275-305.

53 Lambrecht, 'Slave', 38-39.

Het belang van deze objecten in het totale uitgavenpatroon was beperkt. Genotsproducten, zoals bijvoorbeeld tabak, werden enkel door de knechten aangekocht. Onder de categorie varia werden de meer eenmalige aankopen van koffers of ander opbergmeubilair ondergebracht. De beschikbare gegevens over het consumptiepatroon van dienstboden tonen aan dat ze zeker geen ascetisch bestaan leidden. Met het loon dat ze verdienden, kochten ze consumptiegoederen die op dat moment in trek waren.⁵⁴ Bij mannen vallen bijvoorbeeld de zilveren gespen en zijden halsdoeken op (zie ook de inventaris van de roerende goederen van een dienstbode in de kadertekst). Net zoals bij de vergoedingen in natura is een duidelijk verschil merkbaar tussen mannen en vrouwen. Opnieuw stellen we vast dat vrouwen een groter deel van hun loon spendeerden aan kledij en textiel. Hoewel de meeste dienstboden een deel van hun loon uitgaven, bleek er echter nog financiële ruimte om te sparen. Op basis van de arbeidscontracten geregistreerd in vier boekhoudingen uit de achttiende eeuw was het mogelijk om 85 spaarquoten te berekenen.⁵⁵

De gegevens in onderstaande tabel tonen duidelijk aan dat de grote meerderheid van de dienstboden in staat was om te sparen. Slechts één mannelijke dienstbode slaagde er niet in enig loon over te houden. Bij de vrouwen ligt het aantal niet-spaarders iets hoger. Ruim één op de zes vrouwen hield na een jaar dienst niets over. De verschillen tussen de dienstboden waren aanzienlijk. Sommigen slaagden er in hun volledige loon te sparen; anderen moesten na hun vertrek nog een deel van hun consumptieschulden afbetalen. Net zoals bij lonen gaan achter de gemiddelde spaarquotes aanzienlijke verschillen schuil. De hoogte van het nominale loon verklaart alvast de verschillen tussen de dienstboden niet.⁵⁷ Men zou kunnen stellen dat het spaartraject van dienstboden individueel gekleurd was. Een lage of hoge spaarquote werd niet enkel bepaald door de consumptie van dienstboden. Eveneens kon de mate waarin ouders een deel van het loon opeisten, leiden tot een lagere spaarquote.⁵⁸ Van een gestandaardiseerd spaartraject was dus wellicht geen sprake, alhoewel men zou kunnen vermoeden dat dienstboden kort voor het huwelijk meer spaarden.

54 Vergelijk met R. Casier, *Materiële cultuur in het achttiende-eeuwse Brugse Vrije. Constanten en veranderingen in levensstijl* (Onuitgegeven verhandeling VUB 1991), vol. 2, 77.

55 Naast de arbeidscontracten uit de handboeken van Gillis Coucke werd gebruik gemaakt van boekhoudingen en rekeningen bewaard in RAB, *Proosdij Hertsberge*, nr. 23; RAK, *Aanwinsten*, nr. 7334, RAK, *Schepenbankregisters (2de reeks)*, nr. 537; RAG, *Algemeen Familiefonds*, nr. 2314.

56 Lambrecht, 'Unmarried adolescents', 13.

57 Het resultaat van een rangcorrelatietest tussen het nominale loon en de relatieve spaarquote wijst niet op een significant positief of negatief verband.

58 Over deze problematiek zie T. Lambrecht, 'English individualism and continental altruism? Servants, remittances and family welfare in eighteenth-century rural Europe', *European Review of Economic History*, 17 (2013) ter perse.

Spaarquote van landelijk dienstponeel in Vlaanderen, 1717-1799. ⁵⁶		
	Mannen (n = 57)	Vrouwen (n = 28)
< 0 %	1	6
0 – 24 %	23	5
25 – 49 %	10	5
50 – 74 %	11	5
75 – 100 %	12	7
Gemiddelde spaarquote	40,1 %	29,6 %

Naast de verschillen tussen de dienstboden onderling, vallen ook de verschillen tussen knechten en meiden op. De gemiddelde spaarquote van vrouwelijke dienstboden lag een kwart lager in vergelijking met hun mannelijke tegenhangers. Zowel relatief als nominaal spaarden vrouwen op het eerste zicht minder dan mannen. Bij nader toezien blijkt dit evenwel niet te kloppen. Bij de interpretatie van deze genderverschillen dient men rekening te houden met de aanzienlijke verschillen in het loon. Vrouwen kregen voor hun arbeid een beduidend lager loon dan mannen. In Vlaanderen verdiende een meid slechts 50 tot 60 procent van het loon van een dienstknecht. Wanneer deze verschillen in rekening worden gebracht dan komen we tot een omgekeerde vaststelling: vrouwen spaarden meer dan mannen als we de lagere lonen in rekening brengen. Dit was ook het oordeel van de Italiaanse econoom en politicus Giovanni Arrivabene. Tijdens zijn ballingschap in België startte hij op vraag van

de Engelse overheid een onderzoek naar de levensomstandigheden van kleine boeren en arbeiders. Toen hij beschreef hoe huishoudens werden gevormd in Gaasbeek, onderstreepte hij dat vrouwelijke dienstboden meer spaarden dan mannen.⁵⁹

Het beeld van spaarzame meid wordt nog versterkt als we ook het specifieke consumptie- en beloningspatroon van vrouwelijke dienstboden in rekening brengen. In tegenstelling tot mannen spendeerden vrouwen een groter deel van hun loon aan duurzame consumptiegoederen en textiel in het bijzonder. Ook de verschillen inzake betalingen in natura wijzen op een grotere vraag naar textiel door vrouwelijk dienstpersoneel. Deze uitgaven voor textiel kunnen wellicht ook beschouwd worden als een alternatieve vorm van sparen. Door kledij en textiel aan te kopen, bouwden vrouwelijke dienstboden een voorraad noodzakelijke goederen op. Het is wellicht geen toeval dat Hennequin textiel en kledij identificeerde als een materiële voorwaarde om te kunnen trouwen.⁶⁰ Het textiel verzameld door vrouwen voorzag niet alleen in de kledij en huishoudelijke noden na het huwelijk, maar werd waarschijnlijk ook gerecycleerd. Onderzoek naar de levensomstandigheden van Engelse plattelandsarbeiders toont immers aan dat kledij en textiel verzameld tijdens het dienstbodeschap na het huwelijk werd gerecycleerd of verwerkt tot kledij voor zuigelingen en kinderen.⁶¹ Dit geldt ook voor de juwelen die door dienstboden werden gekocht. Het was een eenvoudige manier om een deel van de spaarcenten op een duurzame manier te investeren. Consumptie en sparen sloten elkaar met andere woorden niet uit.

Om dit onderdeel over sparen af te sluiten moeten nog de praktische problemen van het sparen aangekaart worden. In een samenleving zonder spaarbanken of financiële instrumenten waarin de kleine spaargelden konden geïnvesteerd worden zagen dienstboden zich verplicht om hun spaarcenten en roerende goederen dicht bij zich te houden. De meeste dienstboden beschikten over een of meerdere koffers waarin hun volledige roerend bezit stak. In de buurt van Nieuwpoort mochten werkgevers zowel tijdens als op het einde van de dienstperiode de koffer of opbergmeubelen van hun personeel onderzoeken.⁶² De exploitant van een hoeve te Sinaai droeg in 1748 een *'koefferken met kleederen en lijnwaet'* over aan de wettige erfgenamen van knecht Pieter Waelkens.⁶³ Koffers waren met voorsprong de meest frequent aangekochte meubelen door dienstboden op het bedrijf van Gillis Coucke in Markegem. Ook in andere boekhoudingen treft men de aankoop van koffers aan door dienstpersoneel. De inhoud van deze koffers kon aanzienlijk zijn. In de koffer van Jan-Baptist Moens, een knecht overleden te Lede in 1771, trof men geldstukken aan ter waarde van circa 660 gulden!⁶⁴ Sommige dienstboden gaven om veiligheidsredenen hun geld in bewaring bij hun werkgever. Bij haar indiensttreding in 1760 gaf Rosa Vandecasteele *'twee croonstucken en ses oortjes'* ter waarde van 1-2-0 pond Vlaams in bewaring aan Gillis Coucke.⁶⁵ In de meeste rekeningen van dienstboden zijn er geen sporen te vinden van financiële beleggingen. Een uitzondering op deze regel was Florentina de Wever uit Oordegem. In 1783 gebruikte ze een deel van het loon dat ze had opgespaard om een overheidsobligatie te kopen.⁶⁶ Voor de meeste dienstboden stond sparen echter gelijk aan het oppotten van geld en kledij in klein opbergmeubilair.

Naast de eigen spaargelden konden jonge koppels soms rekenen op de steun van hun ouders. Bij kleine boeren was de waarde van deze geschenken beperkt en omvatte dit vooral goedkope *'boeren huysraet'* zoals spinnewielen, zoutlades en houten stoelen.⁶⁷ Maar de meeste dienstboden waren vooral aangewezen op zichzelf. Het dienstbodeschap financierde op een directe manier het

59 G. Arrivabene, *Sur la condition des laboureurs et des ouvriers belges et sur quelques mesures pour l'améliorer* (Brussel 1845) 56: *'en proportion du salaire qu'elles reçoivent, elles font plus d'épargnes que les garçons.'* Dit onderzoek werd reeds uitgevoerd in 1833, maar pas in 1845 in België uitgegeven.

60 Hennequin, *Nieuwjaergiften*, 335.

61 D. Davies, *The case of labourers in husbandry stated and considered* (Bath 1795) 15, 28, 137, 141, 143 en 175.

62 *Costumen ende usantien der stede ende port van Nieuport* (Gent 1774) 212 (artikel 24). In de ordonnantie worden naast koffers ook 'besloten kisten' en 'sluytmanden' opgesomd als opbergmeubilair van dienstboden.

63 RAG, *Archief van de abdij van Boudelo*, nr. 1655.

64 J. De Brouwer, *Geschiedenis van Lede* (Lede 1963) 240.

65 Private collectie van de auteur, *Handboek Gillis Coucke*, deel 1, 218. Dit bedrag komt overeen met ongeveer 10-12 daglonen van een plattelandsarbeider.

66 RAG, *Algemeen Familiefonds*, nr. 6722: Handboek van J.F. de Naeyer, griffierklerk (18de eeuw).

67 F. Van Laecke, *Tractaet van den inbrinck in de sterf-huyzen* (Brugge 1759) 219.

opstarten van een nieuw huishouden. Het is wellicht geen toeval dat Petrus Bottijn op het einde van zijn tewerkstelling bij Jan-Baptist Rohaert een kast aankocht.⁶⁸ Bij Thérèse Monseur is het verband met een nakend huwelijk zeer evident. Zij kocht met haar laatste dienstloon niet alleen een bed, maar ook 'vijf ellen lijnwaert tot het maecken van een bruijgoms hemde.'⁶⁹

68 RAB, *Schepenbankregisters* (2de reeks), nr. 537.

69 Bovyn, 'Het handboek', 56.

70 Rijksarchief Brugge, *Processen Brugse Vrije*, nr. 7757.

71 Hij gaf deze pot in bewaring bij zijn werkgever, maar die weigerde de goudstukken terug te geven. Het leidde tot een proces. Zie RAB, *Processen Brugse Vrije*, nr. 2724.

Lijst van de bezittingen van Pieter Fynant, dienstknecht overleden te Uitkerke op 6 november 1745 (£ of ponden Vlaams).⁷⁰

een laecken cleet, een laecken serge cleet, ses hemden, twee hemdrocken, caussen, schoen, een sleghte casacke, blaeuwe brouck, een samose brouck, dry halsdoucken, eenen hoet ende een kiste	8-19-8 £
een paer silver schoen gispn, een paer causebant gispn en een paer riemgispn	2-2-0 £
dienstheure	2-10-8 £

Besluit

Op 27 mei 1730 vond Joannes Vandenberghe, een knecht op het landbouwbedrijf van Anthonie Carpentier te Beerst, een pot met '47 goude pennijnghen van merckelycke groote' in de stal.⁷¹ Voor de meeste dienstboden waren dergelijke toevalstreffers niet weggelegd en was de omvang van hun spreekwoordelijke spaarpot het resultaat van jaren hard werk en spaarzaam omspringen met het loon dat ze kregen. Dienstboden waren een van de weinige sociale groepen op het platteland die een aanzienlijk deel van hun loon konden sparen. Dit was hoofdzakelijk te danken aan de manier waarop ze werden vergoed. Het grootste deel van hun loon werd immers betaald in natura. Vanuit dit opzicht was de monetisatie van hun loon relatief laag. In vergelijking met andere arbeiders was het aandeel contant geld van het loon wel redelijk hoog. In een samenleving gedomineerd door krediet en wederzijdse gemonetariseerde ruil slaagden dienstboden er toch in een deel van de schaarse betaalmunten in hun bezit te krijgen. Om praktische overwegingen werd een deel van hun loon echter ook in natura gespaard. Sparen als dienstbode was veel meer dan het verzamelen en oppotten van gouden, zilveren en koperen munten. Opvallend hierbij is dat meiden duidelijk andere keuzes maakten dan knechten in zowel de intensiteit als de manier waarop werd gespaard. De spaarcapaciteit van dienstboden was in elk geval uitzonderlijk. In de sociale klasse van de kleine boeren en arbeiders waren dergelijke spaarquoten slechts voor weinigen weggelegd.

Beredeneerde bibliografie

De demografische kenmerken van het dienstpersoneel op het einde van de achttiende eeuw komen aan bod in de studies van L. Jaspers en C. Stevens, *Arbeid en tewerkstelling in Oost-Vlaanderen op het einde van het Ancien Régime* (Gent, 1985) en C. Gyssels en L. Van der Straeten, *Bevolking, arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen (1796-1815)* (Gent, 1986). De auteurs schenken aandacht aan de regionale verschillen, leeftijdsstructuur en geslachtsverhoudingen. Een studie die specifiek handelt over lonen en sparen bij dienstboden is V. Delahaye, 'T is altijd beter wat te lang vertoeft, als wat te vroeg begonst. Het voorhuwelijks sparen van dienstboden binnen het Brugse Vrije in de achttiende eeuw', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 3 (2006) 54-77. De rijkdom van boekhoudingen van boeren als bron voor de studie van levensomstandigheden van dienstboden op het platteland wordt geïllustreerd in T. Lambrecht, *Een grote hoeve in een klein dorp. Relaties van arbeid en pacht op het Vlaamse platteland tijdens de 18de eeuw* (Gent, 2002) en T. Lambrecht, 'Slave to the wage? Het dienstpersoneel op het platteland in Vlaanderen (16de-18de eeuw)', *Oost-Vlaamse zanten*, 71 (2001) 32-48. De publicaties van wijlen Chris Vandenbroeke over de sociaal-economische geschiedenis van het Vlaamse platteland bevatten veel informatie over prijzen, lonen, voeding en de levensstandaard. Zijn belangrijkste studies hieromtrent werden gebundeld in I. Devos en T. Lambrecht (red.), *Bevolking, voeding en levensstandaard in het verleden. Verzamelde studies van Prof. dr. Chris Vandenbroeke* (Gent, 2004). Het werk van A. Kussmaul, *Servants in husbandry in early modern England* (Cambridge, 1981) is een modelstudie over plattelandsdienstboden.

Op zoek naar dienstboden in lokaal bronnenmateriaal

Tal van bronnen bevatten informatie die het mogelijk maken om meer te weten te komen over dienstboden op lokaal niveau. Bevolkingstellingen, zowel van kerkelijke (status animarum) als burgerlijke oorsprong bevatten soms de namen, leeftijd en geboorteplaats van dienstpersoneel. Van knechten en meiden zijn er weinig staten van goed bewaard. Toch zijn deze bronnen interessant voor de studie van het dienstpersoneel. In de staten van goed van werknemers worden achterstallige lonen vermeld en kan in sommige gevallen ook de slaapplek van de dienstboden achterhaald worden. Juridische bronnen bieden eveneens heel wat mogelijkheden. In het lokale gewoonterecht werden in vele gevallen bepalingen opgenomen over dienstpersoneel die handelen over mobiliteit en contractuele verplichtingen. Processen gevoerd voor lokale schepenbanken bevatten een schat aan informatie over de levensomstandigheden van het dienstpersoneel en hun verhouding met de werkgever. Wat er van een dienstbode en werkgever werd verwacht, kan achterhaald worden in de vele moraliserende publicaties van geestelijken. Preekboeken uit de zeventiende en achttiende eeuw besteedden doorgaans veel aandacht aan de wederzijdse plichten van dienstboden en hun meesters en identificeren ook een aantal conflictvelden tussen beide partijen. Boekhoudingen of memorieboeken van boeren laten toe om na te gaan hoeveel dienstboden verdienden, spaarden en uitgaven. Dit type bron is eerder zeldzaam, maar sommige archiefcollecties (openbaar en privaat) bevatten een aantal interessante en gedetailleerde exemplaren. Een algemeen overzicht van de meest courante bronnenreeksen voor de reconstructie van de sociaaleconomische geschiedenis van het platteland tijdens de vroegmoderne periode, met verwijzingen naar voorbeeldstudies, is te vinden in T. Lambrecht, 'Sociaal-economische geschiedenis van het platteland (16de-18de eeuw): methodologische en bibliografische wegwijzer', in: J. Art en M. Boone (red.), *Inleiding tot de lokale geschiedenis van de 12de tot de 18de eeuw* (Gent, 2004) 133-154.

Biografie

Thijs Lambrecht (°1977) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent en promoveerde in 2007 tot doctor in de geschiedenis met een proefschrift over de rol van krediet in de Vlaamse plattelandssamenleving tijdens de achttiende eeuw. Zijn interesse gaat uit naar de sociale en economische geschiedenis van de vroegmoderne periode. Momenteel werkt hij als archivaris bij het Rijksarchief Brugge (Thijs.Lambrecht@arch.be).

Allegorie op de vergankelijkheid van rijkdom.

Frans Francken de Jonge,
© Collectie Nationale Bank
van België.

Geld, koopkracht en levensstandaard

Wouter Ryckbosch

Toen de Gentse en Brugse wevers in 1379 onder leiding van Filips van Artevelde in opstand kwamen tegen Lodewijk van Male, Graaf van Vlaanderen, luidde dit het begin in van een oorlog die enkele jaren zou aanslepen. Pas nadat in november 1382 het Vlaamse leger bij Westrozebeke verslagen werd, eindigde de opstand (behalve in Gent, waar nog enkele jaren voet bij stuk gehouden werd). Door de overwinnaars van Westrozebeke werd een strenge politiek van repressie opgezet: vele opstandelingen werden geëxecuteerd of opgesloten, nog meer zagen hun goederen geconfisqueerd en verbeurd verklaard. Ook de goederen van Jan Claroud, een Brugse wever die de veldslag niet overleefd had, werden door de baljuw aangeslagen. Zijn schamele huisraad, waaronder een slechte kast, drie matrassen (waarvan twee gevuld met stro), een zwarte ketel, een lantaarn en enkele wollen kledingstukken, werd door de baljuw geschat op een totale waarde van 8 ponden parisis (afgekort als lb. par.). Volgens dezelfde confiscatierekeningen leek schipper Jan Van Biervliet – eveneens een Bruggeling – er heel wat warmer in te zitten. Zijn netto vermogen bedroeg weliswaar ‘slechts’ 240 lb. par., maar de waarde van zijn diverse huizen en rijkelijke huisraad zal veel hoger gelegen hebben aangezien dit nettovermogen overbleef na aftrek van niet minder dan 205 ponden groten (lb. gr.; één dergelijke pond groten kwam overeen met 12 ponden parisis¹) aan uitstaande schulden bij anderen (zelf had hij ook nog 65 lb. gr., of 780 lb. par., te goed).²

Het lijkt evident om op basis van dergelijke geschatte vermogens in een bron als deze uitspraken te doen over de materiële welstand van veertiende-eeuwse Bruggelingen. Toch is dat minder vanzelfsprekend dan het wellicht lijkt. Wat betekent een vermogen van 240 ponden parisis immers in termen van vandaag? Wat kon men ervoor kopen, wat was het waard? En hoe welvarend moeten we Van Biervliet beschouwen als we hem niet vergelijken met zijn tijdgenoot Claroud, maar met een arbeider of ambtenaar vandaag? Waren de inwoners van het laatmiddeleeuwse Brugge rijker dan wij? En hoe zouden ze zich verhouden tot, bijvoorbeeld, de drukker Daneel van Coninckborch die precies twee eeuwen later – aan de vooravond van de Val van Antwerpen – een dagloon van 21 Brabantse denieren opstreek voor zijn werk in de boekdrukkerij van Plantijn?³ Of ten opzichte van organist Joannes Lamberty die omstreeks 1750 de muziek verzorgde tijdens de misdiensten in de Sint-Martinuskerk te Aalst, en daarvoor een jaarlijks pensioen van 120 gulden ontving?⁴

De welstand van onze voorouders, hoe deze evolueerde, en hoe we deze kunnen afleiden uit de financiële gegevens die het historisch bronnenmateriaal ons zo nu en dan verschaft, dat zijn de vraagstukken die in deze bijdrage centraal staan.

- 1 Zowel de pond parisis als de pond groten Vlaams werden in die periode naast elkaar gebruikt, en komen dan ook courant voor in het overgeleverde bronnenmateriaal. Omzettingen tussen de diverse muntstelsels kunnen geraadpleegd worden in P. Vandewalle, *Oude maten, gewichten en muntstelsels in Vlaanderen, Brabant en Limburg* (Gent 1984).
- 2 Beide voorbeelden uit J. De Smet, 'De repressie te Brugge na de slag bij Westrozebeke (1 december 1382-31 augustus 1384)', *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 84 (1947) 104, 110.
- 3 E. Scholliers, *De levensstandaard in de XVIe en XVIIe eeuw te Antwerpen* (Antwerpen 1960) 88.
- 4 Stadsarchief Aalst, *Oud archief stad Aalst*, inv. nr. 502, stadsrekening 1747.

Koopkracht en het reële loon: een introductie

De geschiedenis van de koopkracht is een onderwerp dat bij uitstek in de jaren 1960 en 1970 de geesten van historici wist te beroeren. Daarmee trad de economische geschiedenis eigenlijk in de voetsporen van de ontwikkelingen in de economie, waar onder invloed van John-Maynard Keynes in toenemende mate de *vraag* naar goederen en diensten als een motor van groei gezien werd, en dus niet langer enkel de veranderingen in het *aanbod* (de productie). Historici in binnen- en buitenland gingen dan ook op zoek naar manieren om de levensstandaard van brede bevolkingslagen doorheen de eeuwen te reconstrueren. Het volgen van de koopkracht van het loon doorheen de tijd bleek al snel de meest vanzelfsprekende manier om dit te doen. Eén sector in het bijzonder leende zich uitstekend tot het reconstrueren van loonevoluties op de lange termijn: de bouwnijverheid. Grote bouwwerken lieten immers heel wat boekhoudkundige documenten na waarin vaak de lonen van meester metselaars of timmerlieden, hun dienders en knechten vermeld werden. Zowel in de stadsrekeningen van de meeste Vlaamse en Brabantse steden, als in de archieven van talrijke religieuze instellingen, zijn dergelijke loonvermeldingen vanaf de late middeleeuwen relatief overvloedig terug te vinden.⁵ Bovendien werkten dergelijke metselaars, timmerlieden, schaliedekkers of dagloners doorgaans tegen een tijdloon, vaak per (halve) dag of week, in plaats van tegen een stukloon. Van het loon van die werklieden in de bouwsector werd verondersteld dat het min of meer representatief was voor brede lagen van de werkende bevolking. Aangezien de technologische verandering binnen de bouwnijverheid beperkt bleef, kon bovendien verondersteld worden dat de waargenomen ontwikkelingen in het loonniveau het gevolg waren van evoluties in de verloning en waardering van arbeid zelf – en dus niet van een andere invulling van dat werk.

5 Grote reeksen loongegevens voor verschillende Vlaamse regio's werden gepubliceerd in de reeks: C. Verlinden (red.), *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant* (Brugge 1959-1973). Voor Nederland bestaat: N.W. Posthumus, *Nederlandsche prijs- en loongeschiedenis* (Leiden 1943-1964).

Eén sector in het bijzonder leende zich uitstekend tot het reconstrueren van loonevoluties op de lange termijn: de bouwnijverheid.

Het verzamelen van lange loonreeksen alleen volstond echter niet om de koopkracht doorheen de tijd te kunnen volgen. Deze is immers altijd afhankelijk van de *waarde* van het geld waarin dit loon uitgekeerd werd. Om de koopkracht te achterhalen van de zestiende-eeuwse meester-metselaar die bij de bouw van Onze-Lieve-Vrouwekerk 75 Brabantse denieren per dag uitbetaald kreeg, stelt zich dus de vraag welke goederen hij zich voor dit geld kon aanschaffen. De ontwaarding van geld doorheen de tijd, net als grote regionale en tijdsgebonden verschillen in prijsniveau bepalen immers mee de waarde van het uitgekeerde loon. Dat probleem kan echter grotendeels verholpen worden door het loon uit te drukken in de hoeveelheden voedingsmiddelen die men ervoor kon krijgen. Dit noemt men het reële loon: het loon uitgedrukt in verhouding tot de prijs van datgene wat men er (hoofdzakelijk) mee koopt. Van zodra men over informatie beschikt met betrekking tot zowel lonen als prijzen kan bijvoorbeeld de hoeveelheid rogge die een vijftiende-eeuwse metselaarsknecht in Brugge met een dagloon verdiende rechtstreeks vergeleken worden met de hoeveelheid rogge die een metselaar zich kon veroorloven in zestiende-eeuwse

Antwerpen, zeventiende-eeuws Amsterdam of negentiende-eeuws Gent. Met behulp van dergelijke reële lonen wordt het aldus mogelijk om inzicht te verwerven in de evolutie van de werkelijke loonkoopkracht van de late middeleeuwen tot het heden.

Dergelijke reële loonevoluties, doorgaans voor meester metselaars of timmerlieden, en uitgedrukt in volumes rogge, liggen aan de basis van het gros van het koopkrachtonderzoek dat in België uitgevoerd werd in de jaren 1960 of 1970.⁶ Na enkele decennia zo goed als van de radar te zijn verdwenen, kreeg dergelijk levensstandaardonderzoek de laatste jaren een nieuwe impuls – en dit zowel op internationaal als op nationaal vlak. De belangrijkste inzet van die tweede generatie aan koopkrachtstudies is comparatief. Veel systematischer nog dan hun voorgangers uit de vorige eeuw, gaan economisch historici als Robert Allen op zoek naar de historische oorsprong van verschillen in levensstandaard tussen diverse regio's. Op die manier kan bijvoorbeeld expliciet gezocht worden naar het moment waarop Engeland zich – als eerst industrialiserende economie ter wereld – op het vlak van levensstandaard wist te distantiëren van de rest van het Europese continent, of zelfs van de Yangtze-regio in China of Kyoto in Japan. Gebeurde dit reeds lang vóór de negentiende eeuw, en dienen we de oorzaken van de industriële revolutie dan ook in haar lange voorgeschiedenis te zoeken, of net niet?⁷

Daarnaast maakt deze tweede generatie onderzoekers ook gebruik van enkele methodologische vernieuwingen. In plaats van de daglonen nog slechts in 'reële' termen uit te drukken door gebruik te maken van de graanprijs, wordt nu een mand met consumptiegoederen gehanteerd om het loon te corrigeren voor het prijsniveau (het zogenaamde *defleren*). Als ruwe benadering voor het consumptiepakket van een laatmiddeleeuwse of vroegmoderne loonarbeider was de roggeprijs aanvankelijk geen slechte keuze – aangezien meer dan de helft van de consumptiebesteding tot het midden van de achttiende eeuw inderdaad naar brood ging.⁸ Maar voor meer precieze schattingen is het nodig om ook rekening te houden met het prijsverloop van andere consumptiegoederen die occasioneel tot het uitgavenpatroon behoorden, zoals boter, kaas, eieren, vlees, vis, groenten, textiel, verwarming en huishuur. Indien voldoende prijsgegevens beschikbaar zijn, kan vervolgens met behulp van een gewogen index bij benadering de totale kostprijs berekend worden die nodig is om een gezin te laten overleven. Wanneer nu de prijs van deze index van consumptiegoederen (dit is een zogenaamde *Consumer Price Index*, of CPI) wordt gebruikt om het loon te *defleren*, bekomen we een veel betrouwbaarder schatting van het reële loon. Het enige wat dan nog nodig is om de koopkracht van een willekeurig loon te berekenen, is het loon en de prijsindex in een gelijke meeteenheid om zetten (zoals bijvoorbeeld grammen zilver – de onderliggende basis die in theorie de waarde van elke munt bepaalde –, of een gelijke munteenheid) en vervolgens het loon te delen door de prijsindex.⁹

De evolutie van de koopkracht

De resultaten van zowel dit 'oude' als 'nieuwe' onderzoek naar de evolutie van koopkracht van loonarbeiders zijn helder. Figuur 1 toont de evolutie van het reële loon in vier steden tussen 1300 en 1900: Londen, Antwerpen, Milaan, Valencia en Wenen. De algemene evolutie van de loonkoopkracht is opvallend: van een laag niveau aan het begin van de veertiende eeuw klimt ze naar een uitzonderlijk hoog niveau tijdens de vijftiende eeuw. Vanaf de zestiende eeuw zet zich vervolgens een geleidelijke daling in die in Milaan, Valencia en Wenen zal aanhouden tot aan het einde van de negentiende eeuw, terwijl het

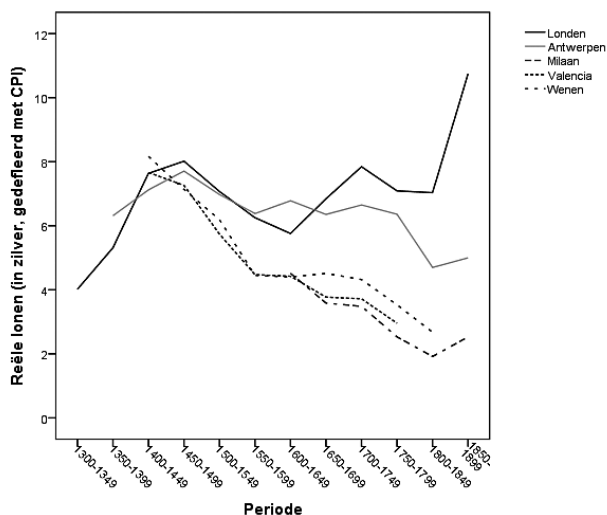
6 Scholliers, *De levensstandaard*; J.-P. Sosson, *Les travaux publics de la ville de Bruges XIVe-XVe siècles: les matériaux, les hommes* (Brussel 1977); C. Vandenbroeke, *Vlaamse koopkracht gisteren vandaag en morgen* (Leuven 1984); H. Van Der Wee, 'Prijzen en lonen als ontwikkelingsvariabelen. Een vergelijkend onderzoek tussen Engeland en de Zuidelijke Nederlanden, 1400-1700, in: *Album aangeboden aan Charles Verlinden ter gelegenheid van zijn dertig jaar professoraat* (Wetteren 1975) 264-78; C. Verlinden, J. Craeybeckx, E. Scholliers, 'Price and wage movements in Belgium in the sixteenth century', in: P. Burke (red.), *Economy and society in early modern Europe. Essays from Annales* (London 1972) 55-84. Recentere bijdragen tot dezelfde traditie treft men in J.-P. Sosson, C. Thiry (reds.), *Les niveaux de vie au Moyen Age: mesures, perceptions et représentations* (Louvain-la-Neuve 1999). Voor Nederland is er onder andere L. Noordegraaf, *Hollands welvaren? Levensstandaard in Holland, 1450-1650* (Bergen 1985).

7 Deze vraag staat centraal in de diverse bijdragen in R.C. Allen, T. Bengtsson, M. Dribe, *Living standards in the past. New perspectives on well-being in Asia and Europe* (Oxford 2005); maar bijvoorbeeld ook in P. Parthasarathi, 'Rethinking wages and competitiveness in the eighteenth century: Britain and South India', *Past and Present*, 158 (1998) 79-109. Bovendien spelen de (comparatief gezien) hoge reële lonen een centrale rol in Allen's verklaring voor de industriële revolutie zelf, zie: R.C. Allen, *The British industrial revolution in global perspective* (Cambridge 2009); R.C. Allen, 'The Great Divergence in European Wages and Prices from the Middle Ages to the First World War', *Explorations in Economic History*, 38 (2001) 411-447.

8 F. Braudel, *The structures of everyday life* (Parijs 1979) 129-133; M. Livi-Bacci, *Population and nutrition* (Cambridge 1991) 87; Scholliers, *De levensstandaard*, 174.

9 Deze gegevens, zowel de zilverconversies van lonen, als de waarde van de door Robert Allen geconstrueerde prijsindex op basis van de Antwerpse gegevens, vindt men terug op <http://www.iisg.nl/hpw/data.php#belgium>.

reële loon zich in Antwerpen op een hoger niveau zal stabiliseren, en het in Londen opnieuw stijgt vanaf de achttiende eeuw. Enkele algemene conclusies en tendensen blijken reeds duidelijk uit deze bescheiden weergave: het effect van de Zwarte Dood, die aan het begin van de veertiende eeuw de Europese bevolking decimeerde en voor meer dan een eeuw de vraag naar arbeid – en haar verloning – omhoog zou stuwen. Het is in deze periode, vanaf de tweede helft van de veertiende tot het einde van de vijftiende eeuw, dat men voor onze gebieden spreekt over de periode van de Bourgondische welvaart, of zelfs de ‘gouden eeuw van de handwerklieden.’ Met uitzondering van Londen geldt voor bijna heel Europa dat de loonkoopkracht die in de late middeleeuwen bereikt werd pas in het interbellum, begin twintigste eeuw, opnieuw werd geëvenaard. Daarnaast valt op dat het koopkrachtniveau in de late middeleeuwen weinig verschillen vertoont tussen de diverse steden. Pas vanaf de zestiende eeuw beginnen zich divergerende ontwikkelingen af te spelen, waarbij de reële lonen in Zuid- en Centraal-Europa een gestage daling inzetten, terwijl deze tendens in het Noordzeegebied grotendeels geneutraliseerd wordt.

De reële loonkoopkracht van metsersdienders in enkele Europese steden, 1300-1900.

Bron: R.C. Allen, 'The great divergence in European wages and prices from the middle ages to the First World War', *Explorations in Economic History*, 38 (2001) 441-447.¹⁰

10 De waarden van de gebruikte lonen en CPI voor Antwerpen kunnen gevonden worden op <http://www.iisg.nl/hpw/data.php#belgium>.

In grote lijnen bevestigt de huidige stand van zaken in het levensstandaard-onderzoek een relatief 'pessimistische' visie op de vroegmoderne sociale en economische ontwikkeling. Slechts enkele uitzonderingen, zoals Antwerpen in de zestiende eeuw, Amsterdam in de zeventiende en Londen in de achttiende eeuw, schijnen in staat te zijn geweest om te ontsnappen aan de typische beperkingen van een pre-industriële economie. Overal elders lijkt de ontwikkeling van de levensstandaard tot aan de vooravond van de twintigste eeuw steeds opnieuw ten prooi te vallen aan de wetmatigheden van bevolkingsgroei en voedselvoorziening die elkaar in evenwicht houden: na de welvarende periode die volgde op de Zwarte Dood, gaat een stijging van het bevolkingsaantal vanaf de zestiende eeuw immers opnieuw hand in hand met stijgende voedselprijzen en dalende reële lonen. Voor een aangehouden stijging van het inkomen per capita blijft het voor het grote merendeel van de wereldbevolking wachten tot minstens de tweede helft van de negentiende eeuw.

De Zuidelijke Nederlanden nemen in deze ontwikkeling een enigszins aparte positie in. De reële lonen liggen tijdens de late middeleeuwen bijzonder hoog

in onze gebieden, en in Antwerpen blijven ze nog tot het einde van de zestiende eeuw op een aanzienlijk niveau – al daalden de lonen in Vlaanderen op dat moment wellicht sneller. Het is opmerkelijk dat de loonkoopkracht na de Val van Antwerpen (1585) weliswaar daalde, maar toch op een merkbaar hoger niveau gehandhaafd bleef dan in Zuid- of Centraal-Europa. Ook de zogenaamde ‘ongelukseeuw’ en de stedelijke de-industrialisering van de late zeventiende en vroege achttiende eeuw zorgden klaarblijkelijk niet voor een bruuske aantasting van de loonkoopkracht van de (stedelijke) arbeiders.¹¹

Enkele nuancerings: representativiteit, arbeidsduur en consumptie

De gegevens met betrekking tot de loonkoopkracht van arbeiders in de bouwnijverheid zoals ze hierboven besproken werden, bieden het grote voordeel dat ze een helder en eenvoudig te vergelijken beeld opleveren. Door de gegevens op een eenvormige manier te verzamelen en in reële termen om te rekenen, wordt het mogelijk om sterk van elkaar verschillende periodes en plaatsen toch met elkaar te vergelijken. De betrouwbaarheid van de schattingen en de evoluties die ze te zien geven, zijn echter sterk afhankelijk van de geldigheid van enkele vooronderstellingen. Wanneer deze assumpties nader bekeken worden, blijkt de hele constructie vaak een stuk wankeler dan de stelligheid van figuur 1 liet vermoeden. Bruno Blondé en Jord Hanus wezen erop dat het reële loon van werklieden in de (publieke) bouwnijverheid niet te snel als representatief mag beschouwd worden voor de koopkracht van brede bevolkingslagen. Zo toonden ze aan dat de loonkoopkracht van werklieden in de bouwsector in ‘s-Hertogenbosch er tijdens de zestiende eeuw gevoelig op achteruit ging, maar dat deze evolutie niet opging voor de brede sociale middengroepen die de stad telde.¹² De vraag naar de representativiteit van de verzamelde loongegevens is vooral prangend als men in beschouwing neemt dat slechts een beperkt deel van de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne huishoudens afhankelijk was van loonarbeid. Wat zegt die loonkoopkracht immers over zij die niet leefden van een dagloon, maar bijvoorbeeld van een stukloon? Of meer nog, wat zegt het over het deel van de actieve bevolking dat niet in loondienst werkte, maar zelf de eigen productiemiddelen bezat – zoals het merendeel van de ambachtsmeesters, zelfstandige boeren, of winkeliers die voor eigen rekening werkten.

Evenmin houden de reële loongegevens rekening met de tewerkstellingsgraad en arbeidsinput van huishoudens. Berekeningen van de loonkoopkracht zijn gebaseerd op het dagloon. Om de loonkoopkracht te schatten, wordt uitgegaan van een constante hoeveelheid geleverde arbeidsprestaties – doorgaans tussen de 250 en 270 werkdagen per jaar.¹³ Wanneer echter zou blijken dat op sommige plaatsen of in bepaalde periodes meer gewerkt werd dan in andere, dan zou de berekende loonkoopkracht een sterk vertekend beeld geven. Anderzijds houden de becijferde reële lonen evenmin rekening met het frequent voorkomen van ondertewerkstelling, die in periodes van economische crisis het verdiende jaarloon sterk kon drukken.¹⁴ Deze opmerkingen gelden niet alleen voor de arbeidsduur, maar ook voor de arbeidsparticipatie in het gezin: indien niet alleen de man, maar ook vrouw en kinderen in verschillende mate aan de arbeidsmarkt deelnamen, zou de koopkracht van het totale huishouden daardoor natuurlijk sterk beïnvloed worden. Het gaat hier niet om louter theoretische bespiegelingen. Diverse historici hebben er op gewezen dat zowel het aantal werkdagen als de participatie van meerdere gezinsleden op de arbeidsmarkt in de loop van de nieuwe tijd gevoelig toenamen. Zo werd het aantal religieuze feestdagen vanaf de middeleeuwen (en zeker vanaf de

11 Zie met betrekking tot de ‘veerkracht’ van de Zuidelijke Nederlanden ook C. Lis en H. Soly, ‘Different paths of development: capitalism in the Northern and Southern Netherlands during the late middle ages and early modern period’, *Review*, 20:4 (1982) 228-238 en J. Hanus, *Affluence and inequality in the Low Countries. The city of ‘s-Hertogenbosch in the long sixteenth century, 1500-1650*, onuitgegeven proefschrift Universiteit Antwerpen (Antwerpen 2010).

12 B. Blondé en J. Hanus, ‘Beyond building craftsmen. Economic growth and living standards in the sixteenth-century Low Countries: the case of ‘s-Hertogenbosch (1500-1560)’, *European Review of Economic History*, 14:2 (2010) 179-207.

13 Scholliers schatte het aantal gewerkte dagen in zestiende-eeuws Antwerpen op maximaal 264 per jaar (Scholliers, *De levensstandaard*, 86), terwijl Allen het houdt op 250 dagen (Allen, ‘The great divergence’, 425).

14 Ook houden dergelijke schattingen geen rekening met de hypothese die stelt dat het groeiend aantal huishoudens dat afhankelijk was van de (internationale) markt voor het verwerven van hun inkomen tegelijkertijd hun onzekerheid en kwetsbaarheid ten overstaan van economische crisissen vergrootte. Zie C. Lis en H. Soly, *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa* (Antwerpen 1980) en C. Tilly, ‘Demographic origins of the European proletariat’, in: D. Levine (red.), *Proletarianization and family history* (Orlando 1984).

reformatie) stelselmatig afgebouwd, waardoor het aantal gewerkte dagen per jaar steeg.¹⁵ Ook de arbeidsduur per dag ging waarschijnlijk de hoogte in tijdens de achttiende eeuw.¹⁶ Bovendien zorgde de verspreiding van de huisnijverheid wellicht in niet geringe mate voor een toename van de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen en kinderen – bijvoorbeeld in het spinnen of kantklossen.¹⁷

Deze aanwijzingen voor een stijgende arbeidsinzet per huishouden zouden impliceren dat het overwegend ‘pessimistische’ beeld dat uit de geschetste reële loonevoluties bleek, in realiteit een stijgende koopkracht per huishouden verbergt – zeker in de Nederlanden en Engeland. In ruil voor meer en langer werken, dwongen de vroegmoderne huishoudens in het Noordzeegebied dus voor zichzelf een hogere levensstandaard af. Deze hypothese, die naar voren werd geschoven door de Amerikaanse historicus Jan De Vries, staat bekend als *the industrious revolution*, of de ‘revolutie van de vlijt’.¹⁸ Hij kwam tot deze hypothese als antwoord op de vraag waarom de overwegend neerwaartse evolutie van de reële lonen in de zeventiende en achttiende eeuw toch niet verhinderde dat in grote delen van Europa in steeds grotere mate een uitgebreidere consumptiecultuur ontstond.¹⁹ Indien men de materiële cultuur van een huishouden – het aanzicht van het woonhuis, de weldaad van de kleding, de schilderijen aan de muren, het porselein op de schouw of de dagelijkse consumptie van suiker, koffie of tabak – beschouwt als een aspect van levensstandaard, dan valt inderdaad op hoe zeer dit aan verandering onderhevig was in de loop van de nieuwe tijden.

Deze consumptieveranderingen schijnen zelfs zo ingrijpend dat ze voor Engeland met grootse termen als *the great rebuilding*, *the great reclothing of* eenvoudigweg *the consumer revolution* (de consumptierevolutie) bestempeld zijn.²⁰ Ook in de Zuidelijke Nederlanden was een gevoelige uitbreiding van de huiselijke materiële cultuur te bespeuren – eerst in de steden, maar vanaf de achttiende eeuw ook op het platteland.²¹ Algemeen blijken consumenten naar het einde van het ancien régime toe zich omringd te hebben met objecten die uit minder kostbare en duurzame materialen vervaardigd waren, maar waarvan anderzijds de esthetische en modegevoelige eigenschappen een steeds grotere rol speelden. Zelfs bij een gelijke koopkracht kon de daadwerkelijke consumptie en de levensstandaard die daarmee gepaard ging dus toch aan verandering onderhevig zijn. Ook al was een veertiende-eeuws meester metselaar in Brugge qua koopkracht wellicht rijker dan zijn achttiende-eeuwse stadsgenoot met hetzelfde beroep, toch zal de levensstijl van beide grondige verschillen vertoond hebben. Laatstgenoemde woonde hoogstwaarschijnlijk in een beter verwarmd en verlicht huis met meer kamers dan zijn veertiende-eeuwse stadsgenoot en beschikte over meer stoelen, tafels, en schilderijen. Meer dan waarschijnlijk bezat hij bovendien een uitgebreid assortiment individuele borden, vorken en glazen – voorwerpen die zijn middeleeuwse voorganger wellicht vreemd zouden voorgekomen zijn. En natuurlijk kon de achttiende-eeuwse metselaar goederen consumeren die in de middeleeuwen in Brugge volstrekt onbekend waren: porselein, koffie, thee, tabak en goedkoop katoen bijvoorbeeld. Het veranderend aanbod aan consumptiegoederen en de verschuivende houding ten opzichte van consumptie en materiële cultuur oefende met andere woorden in niet geringe mate een invloed uit op de waarde van koopkracht doorheen de eeuwen.

Dit alles stemt tot nadenken over wat we precies bedoelen wanneer we spreken over ‘koopkracht’ of ‘levensstandaard.’ De invulling ervan blijkt immers afhankelijk van de voorkeuren van de tijdgenoot. Nam de levensstandaard toe of af wanneer men harder en meer ging werken (tegen een lager of gelijk loon) om meer te kunnen consumeren? En nam de levensstandaard toe of net af

15 De Vries, *The industrious revolution. Consumer behaviour and the household economy, 1650 to the present* (Cambridge 2008) 87-92.

16 H.-J. Voth, *Time and work in England, 1750-1830* (Oxford 2001). Voor een inmid-dels klassieke, marxistische interpretatie, zie: E.P. Thompson, ‘Time, work-discipline and industrial capitalism’, *Past and Present*, 38 (1967) 56-97.

17 Een uitstekend overzicht in S. Ogilvie en M. Cerman, *European proto-industrialization* (Cambridge 1996).

18 De Vries, *The industrious revolution*.

19 J. De Vries, ‘Between purchasing power and the world of goods: understanding the household economy in early modern Europe’, in: J. Brewer en R. Porter (reds.), *Consumption and the world of goods* (Londen 1994) 84-132.

20 W.G. Hoskins, ‘The rebuilding of rural England, 1570-1640’, *Past and Present*, 4 (1953) 44-59; M. Spufford, *The great reclothing of rural England. Petty chapmen and their wares in the seventeenth century* (Londen 1984); N. McKendrick, ‘The consumer revolution of eighteenth-century England’, in: N. McKendrick, J. Brewer, J.H. Plumb (reds.), *The birth of a consumer society. The commercialisation of eighteenth-century England* (Londen 1982).

21 Onder de talrijke studies behoren: C. De Staelen, *Spulletjes en hun betekenis in een commerciële metropool. Antwerpenaren en hun materiële cultuur in de zestiende eeuw*, onuitgegeven proefschrift Universiteit Antwerpen (Antwerpen 2007); B. Blondé en I. Van Damme, ‘Retail growth and consumer changes in a declining urban economy: Antwerp (1650-1750)’, *Economic History Review*, 63 (2010) 569-847; C. Schelstraete, H. Kintaert, D. De Ruyck, *Het einde van de onveranderlijkheid. Arbeid, bezit en woon-omstandigheden in het Land van Nevele tijdens de 17de en de 18de eeuw* (Nevele 1986); het themanummer rond materiële cultuur in *Oostvlaamse Zanten*, 63 (1988); J. Poukens en N. Provoost, ‘Respectability, middle-class material culture, and economic crisis: the case of Lier in Brabant, 1690-1770’, *Journal of Interdisciplinary History*, 42 (2011) 159-184; W. Ryckbosch, *A consumer revolution under strain. Consumption, wealth and status in eighteenth-century Aalst (Southern Netherlands)*, onuitgegeven proefschrift Universiteit Gent en Universiteit Antwerpen (Antwerpen 2012).

wanneer Europese huishoudens op steeds groter schaal brood inruilden voor (goedkopere) aardappelen, maar intussen de geneugten van koloniale goederen als koffie en tabak leerden kennen?

Indien we oordelen dat het antwoord op deze vragen er telkens weer van af hangt of een individuele consument meer vrije tijd dan wel meer materieel comfort verkiest, of een gevarieerd dieet boven de consumptie van oppeppende genotsmiddelen stelt, of een duurzame huisraad prefereert in plaats van een modegevoelige – in dat geval moeten we tegelijk ook aanvaarden dat de betekenis van de begrippen 'levensstandaard' en 'koopkracht' zelf niet vast ligt – en dus onderhevig kan zijn aan verandering doorheen de tijd. De evolutie van het reële loon zoals we het hierboven schetsten, is dus bovenal een vereenvoudiging van een complexe historische werkelijkheid waarachter belangrijke kwalitatieve verschuivingen kunnen schuil gaan.

De levensstandaard anders gemeten

Om na te gaan in welke mate de koopkracht een goede spiegel vormt voor de evolutie van de levensstandaard kan men ze ook naast andere aspecten van deze laatste leggen. Er bestaan immers heel wat alternatieve methoden om levensstandaard in het verleden te schatten. Ook de methode die vandaag het vaakst gebruikt wordt – de berekening van het Bruto Nationaal Product (BNP) per capita – werd reeds door economisch historici op middeleeuwse en vroegmoderne samenlevingen toegepast.²² Zo ook in het geval van de Zuidelijke Nederlanden, waarvoor schattingen aangeven dat het BNP per hoofd van de bevolking licht steeg in de zestiende eeuw en vervolgens relatief stabiel bleef tot aan het begin van de negentiende eeuw.²³ Pas bij de aanvang van de industriële revolutie zou een sterke stijging van het BNP zich laten voelen.²⁴ Voor zover de schattingen ons daar inzicht in verschaffen, lijken ze voor de Zuidelijke Nederlanden de dalende trend die voor de reële lonen reeds zichtbaar was niet te bevestigen. De berekening van het BNP via de methode van de 'nationale rekeningen' vereist echter een bijzonder grote hoeveelheid cijfermateriaal over de totale waarde van de geproduceerde goederen binnen een economie. Dit is informatie die voor de meeste pre-industriële samenlevingen slechts gebrekkig voorhanden is, en dus in grote mate op (zo oordeelkundig mogelijke) schattingen berust. Bovendien loopt het BNP per capita het risico om erg abstract te blijven, sterk beïnvloed te worden door het welvaren van een rijke toplaag in de economie, en in de werkelijke levensstandaard van de grote massa van de bevolking slechts weinig inzicht te verschaffen.²⁵

Een andere methode om de levensstandaard te benaderen, is die van de *antropometrie* (letterlijk: 'het meten van mensen'). De lichaamslengte van mensen verraadt immers cruciale informatie over hun gezondheidstoestand – en dan vooral wat hun voeding betreft. Uiteraard bestaan er grote individuele (erfelijke) verschillen in lichaamslengte tussen mensen, maar binnen elke groep heffen deze afwijkingen elkaar grotendeels op, zodat de gemiddelde lichaamslengte globaal genomen een goede afspiegeling vormt van de 'biologische' levensstandaard in een samenleving.²⁶ Het bronnenmateriaal dat informatie verschaft over lichaamslengte is bijzonder schaars vóór de achttiende eeuw. Vanaf dat moment vinden we lengtegegevens relatief overvloedig terug in bronnen als militielijsten, inschrijvingsregisters voor scholieren, studenten of gevangenen, of in de zogenaamde paspoorten voor reizigers en immigranten. Voor de Zuidelijke Nederlanden is het systematisch onderzoek op basis van deze bronnen nog in volle gang.²⁷ Voor de voorafgaande periode zijn we hoofdzakelijk aangewezen op archeologische vondsten die ons over de lichaamslengte kunnen inlichten.²⁸

- 22 Deze methode werd voor het eerst op grote schaal toegepast door de econoom Angus Maddison. Hij verzamelde data met betrekking tot het BNP voor zoveel mogelijk regio's, vanaf het begin van onze tijdrekening tot nu. Een collectief van collega's en gelijkgestemde onderzoekers zette na zijn overlijden dit werk voort. Het resultaat daarvan – inclusief een up-to-date gebrachte databestand met alle recentste BNP-schattingen (onder 'publications', dd. 31 januari 2013) – is te raadplegen op <http://www.ggdcc.net/maddison/>.
- 23 J. Blomme, H. Van Der Wee, 'The Belgian economy in a long term historical perspective: economic development in Flanders and Brabant, 1500-1812', in: A. Maddison, H. Van Der Wee (reds.), *Economic growth and structural change. Comparative approaches over the long run* (Milaan 1994) 77-96; J.-L. Van Zanden, 'Early modern economic growth: a survey of the European economy 1500-1800', in: M. Prak (red.), *Early modern capitalism. Economic and social change in Europe 1400-1800* (Londen 2001) 69-87; J.L. Van Zanden, *The long road to the industrial revolution. The European economy in a global perspective, 1000-1800* (Leiden 2009) 241.
- 24 E. Buyst, J.-P. Smits, J.-L. Van Zanden, 'National accounts for the Low Countries, 1800-1990', *Scandinavian Economic History Review*, 42 (1995) 53-76.
- 25 Een interessante bijdrage over de verschillen tussen het reële loon en het BNP per capita, is: L. Angeles, 'GDP per capita or real wages? Making sense of conflicting views on pre-industrial Europe', *Explorations in Economic History*, 45 (2008) 147-163.
- 26 Een algemene introductie in R.H. Steckel, 'Stature and the standard of living', *Journal of Economic Literature*, 33 (1995) 1903-1940.
- 27 I. Devos, *Allemaal beestjes. Mortaliteit en morbiditeit in Vlaanderen. 18de-20ste eeuw* (Gent 2006). Een eerste gebruik van dit bronnenmateriaal in: C. Vandenbroeke, 'De keurlingenlijsten als sociaal-demografische meter', *De Leiegouw* 23 (1981) 235-273; F. Roosemont, 'De waarde van militieregisters in het sociaal-demografisch onderzoek: test-case, de provincie Oost-Vlaanderen tijdens de eerste helft van de 19de eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis*, 27 (1988) 416-418. Interessant zijn ook de licentiaatsthesisen hierover die ingediend werden aan de Universiteit Gent: G. De Cooman, *De levensstandaard in Oost-Vlaanderen in de 18de en eerste helft van de 19de eeuw op basis van antropometrische indicatoren*, onuitgegeven verhandeling Universiteit Gent (Gent 2001); N. De Bondt, *De levensstandaard in Oost- en West-Vlaanderen in de achttiende eeuw op basis van antropometrische indicatoren*, onuitgegeven verhandeling Universiteit Gent (Gent 2006); E. Depauw, *De lichaamslengte*

Wanneer men de schaarse gegevens die voor handen zijn samen legt, bekomt men (opnieuw) een weinig optimistisch beeld van de ontwikkeling van de levensstandaard sinds de middeleeuwen. De gemiddelde lichaamslengte zou immers langzaam - maar gestaag - gedaald zijn. Van een gemiddelde van 1,76 m (voor mannen) in de Romeinse periode, naar 1,73 m in de vroege middeleeuwen, tot 1,71 m in de dertiende en veertiende eeuw. Tussen de vijftiende en achttiende eeuw zou de gemiddelde lichaamslengte op ongeveer 1,69 m gelegen hebben. Zelfs in de eerste fase van de industrialisatie keerde deze negatieve tendens niet - wel integendeel. In Vlaanderen lag de gemiddelde lichaamslengte (voor mannen) aan het begin van de negentiende eeuw rond 1,63 m, en daalde dit tot 1,58 m rond het midden van de eeuw. Het oordeel van de historische antropometrie over de (biologische) levensstandaard van onze voorouders is somber. Niettegenstaande de Bourgondische welvaart en hoge loonkoopkracht van de vijftiende eeuw, ongeacht het grote internationale belang van de Antwerpse haven in de zestiende eeuw, en onverminderd door de vroege en snelle industrialisatie van de negentiende-eeuwse Vlaanderen, lijkt de gemiddelde levensstandaard er vóór het einde van de negentiende eeuw alleen maar op achteruit te zijn gegaan. Een verklaring voor deze paradox moet er mogelijks in gezocht worden dat economische groei vóór de moderne tijd bijna steeds hand in hand ging met overbevolking, vervuiling, een grote (en groeiende) ongelijkheid en het uithollen van diverse mechanismen voor sociale bescherming.²⁹

Geld en de kredieteconomie

De voorgaande nuanceringsen maken ons ervoor beducht al te snel grote conclusies te trekken uit het vergelijken van het koopkrachtniveau tussen verschillende plaatsen of tijdstippen. Het evalueren van welvaart in het verleden is immers zelden vanzelfsprekend - ook niet wanneer we daar gesofistikeerde technieken toe gebruiken (zoals het berekenen van reële lonen met behulp van een geavanceerde *consumer price index*). De betekenis van iemands koopkracht stond nooit los van de veranderende mogelijkheden tot consumptie die in een samenleving denkbaar waren, noch van de verschuivende context in sociale ongelijkheid, leefmilieu of ecologie. Ook de sociale en culturele context waarbinnen koopkracht en geld betekenis kregen, verdient daarbij enige aandacht. Vandaag de dag beschouwen we koopkracht quasi vanzelfsprekend als een kwestie van geld. Voor ons is *geld* bij uitstek het middel om koopkracht te verwerven, overleving te garanderen en welstand te verhogen. Vandaar natuurlijk onze interesse in het loon van een zestiende-eeuws metselaar, drukker of timmerman in Antwerpen, of het vermogen van een arme wever of welvarende schipper in het middeleeuwse Brugge. Toch is het niet zo vanzelfsprekend om geld en koopkracht met elkaar gelijk te stellen wanneer we kijken naar samenlevingen uit het verleden.

Heel wat archieven bevatten een overvloed aan bronnen die financiële gegevens bevatten - zoals staten van goed, stads- of kerkrekeningen, belastinglijsten, handelsregisters, schepenregisters, testamenten, huishoudjournalen of landboeken. Nochtans staat deze overdaad aan gegevens in verband met prijzen, lonen, schulden, vermogens of nalatenschappen in schril contrast met de hoeveelheid contant geld die ook daadwerkelijk de geldbeugels vulde of van hand tot hand ging. De geldsommen die we in de meeste archiefbronnen terug vinden, werden uitgedrukt in rekenmunten, zoals de pond groten Vlaams, pond parisis, of gulden.³⁰ Deze rekenmunten waren in de vroege middeleeuwen ontstaan als systemen om vaste hoeveelheden munten (de Romeinse denieren) te tellen, maar werden na verloop van tijd zelfstandig gebruikt voor het uitdrukken van zo goed als alle boekhoudkundige of financiële transacties.³¹ De waarde

van gevangenen. Een antropometrische studie. Casus: de Centrale Gevangenis van Gent, 1832-1840, onuitgegeven verhandeling Universiteit Gent (Gent 2012).

28 Een overzicht voor de Nederlanden vindt men in: G.J.R. Maat, 'Two millennia of male stature development and population health and wealth in the Low Countries', *International Journal of Osteoarchaeology* 15 (2005) 276-290.

29 Zie ook B. Van Bavel, *Manors and markets: economy and society in the Low Countries, 500-1600* (Oxford 2010). Kritiek op deze argumentatie werd geleverd in J. Hanus, 'Economic growth and living standards. A comment on Bas van Bavel's *Manors and Markets*', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 8:2 (2011) 78-89.

30 1 pond = 20 schellingen = 240 denieren of groten.

31 P. Spufford, *Money and its use in medieval Europe* (Cambridge 1988) 411-414.

van al het *concrete* baar geld, de zogenaamde betaalmunten, werd vervolgens ingepast in dit overkoepelende systeem van rekenmunten. Elke in rekenmunten uitgedrukte waarde (bijvoorbeeld één lb. gr. Vl.) kon worden betaald met om het even welke combinatie van zilveren of gouden betaalmunten die met deze theoretische waarde overeen kwam. Er bestond dus niet zoiets als een specifiek muntstuk voor één pond, of één schelling groten.

De geldtransacties die we in de archiefbronnen tegenkomen, vormden dus in zekere zin een afzonderlijke wereld, die los stond van het reële geld dat in de vorm van zilver- en goudmunten in de economie circuleerde. Vermits dergelijke betaalmunten alles behalve in overvloed aanwezig waren doorheen de middeleeuwen en vroegmoderne periode, betekent dit dat het merendeel van dergelijke transacties of sommen zich zelfs nooit in contante vorm manifesteerde. De geconfisqueerde Brugse boedels na de slag bij Westrozebeke (1382) die we in de inleiding vermeldden, spreken in dat verband boekdelen. Van de 281 bewaarde boedels maakte slechts één melding van de aanwezigheid van contant geld.³² Wel hadden zo goed als alle huishoudens schulden die hen toekwamen, of die zij nog verschuldigd bleven – of (meestal) beide. Ook voor de nieuwe tijd, een periode waarvoor we over veel vollediger boedelbeschrijvingen beschikken, blijkt van een veralgemeend geldbezit geen sprake. Tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw bleek slechts net iets meer dan de helft van de Antwerpse (54 procent) en Aalsterse (52 procent) huishoudens die een staat van goed na liet contant geld in huis te hebben.³³ Op het platteland lag dit percentage nog heel wat lager: 27 procent in een dorp als Ardoos bijvoorbeeld, en slechts 23 procent in het Land van Aalst.³⁴ Net als in het middeleeuwse Brugge hadden opnieuw nagenoeg alle huishoudens schulden – zowel ten laste als in bate.

Krediet was dan ook de voornaamste manier waarop huishoudens konden omgaan met het tekort aan edel metaal en betaalmunten in de economie. Heel wat economische transacties, van het kopen van een brood, over het betalen van een doktersbezoek, tot het uitbetaald krijgen van een loon voor gepresteerd werk, gebeurden systematisch op basis van krediet. In een lokale economie konden schulden elkaar na verloop van tijd opheffen, of op een later tijdstip gerecupereerd worden. Vaak volstond het om eens per jaar een afrekening te maken en de wederzijdse schulden te vereffenen. Deze inbedding van economische transacties in kredietrelaties heeft ook belangrijke implicaties voor de problematiek van koopkracht. In een samenleving waarin men hoofdzakelijk consumeerde, handelde en investeerde op krediet, speelde niet enkel iemands financiële slagkracht, maar ook zijn of haar *vertrouwen* en *kredietwaardigheid* een grote rol. In de middeleeuwse en vroegmoderne economie werd koopkracht nooit uitsluitend bepaald door het loon dat men verdiende of het vermogen dat men bezat, maar tevens door de sociale relaties die men onderhield en de reputatie die men genoot binnen de (lokale) gemeenschap – voor het merendeel van de dagdagelijkse economische transacties waren het immers deze zaken die in eerste instantie als pasmunt golden.³⁵ Wanneer we, zoals aan het begin van dit artikel, koopkracht en levensstandaard enkel en alleen reconstrueren door middel van financiële gegevens, dreigen we dus voorbij te gaan aan enkele fundamentele eigenheden van de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne economie.

32 De Smet, 'De repressie', 104.

33 Ryckbosch, *A consumer revolution*, 169; H. Deneweth, 'A fine balance. Household finance and financial strategies of Antwerp households, 17th-18th century', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 8:4 (2011) 15-43.

34 J. Verfaillie, *Krediet en de Vlaamse rurale economie*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent (Gent 2005) 80; H. Van Isterdael, 'Financiële en fiscale factoren als basis voor machtsposities in plattelandsgemeenschappen', in: *Les structures du pouvoir dans les communautés rurales en Belgique et dans les pays limitrophes (XIIe-XIXe siècle)* (Brussel 1988) 253.

35 C. Muldrew, *The economy of obligation. The culture of credit and social relations in early modern England* (Houndmills 1998). Geen wonder dat filosofen tijdens de Verlichting geld als een middel tot persoonlijke bevrijding zagen: D. Valenze, *The social life of money in the English past* (Cambridge 2006).

